

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Muntcirculatie in Nederland tussen 253-284

Rip, Rowan

Citation

Rip, R. (2023). *Muntcirculatie in Nederland tussen 253-284*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3636397>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Muntcirculatie in Nederland tussen 253 en 284

R.C. Rip

Leiden University

Ancient History

Supervisor Dr. L.M.G.F.E. Claes

20 ECTS

30/06/2023

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: Barbaricum	12
Hoofdstuk 2: Limes	30
Hoofdstuk 3: Hinterland	50
Conclusie	62
Bibliografie	64

Inleiding

*'Now let us pass on to the twenty pretenders, who arose in the time of Gallienus because of contempt for the evil prince. With regard to them I need tell but a few things and briefly; for most of them are not worthy of having even their names put into a book, although some of them seem to have had no little merit and even to have been of much benefit to the state.'*¹

De derde eeuw na Christus wordt gezien als een tijd van rampspoed voor het Romeinse Rijk. De Engelse term 'the crisis of the third century' is algemeen bekend bij historici en geschiedenisliefhebbers. Deze crisis kwam tot een hoogtepunt in de jaren zestig toen Gallienus keizer was. Volgens de antieke literatuur was er weinig goeds aan deze keizer en zijn beleid zoals bovenstaand citaat uit de *Historia Augusta* aantoont. Hedendaagse historici zoals De Blois en Potter geven ons tegenwoordig een genuanceerder beeld. Hoe kon het zover komen voor het grote Romeinse Rijk, dat een eeuw eerder nog onoverwinnelijk leek?

De crisis van de derde eeuw heeft zijn wortels in 193, toen Septimius Severus gekroond werd tot keizer. Dit gebeurde na de dood van de laatste dynastieke Antonijnse keizer Commodus en de daaropvolgende troonstrijd. Septimius Severus stichtte een nieuwe dynastie die opgevolgd werd door vier verschillende keizers en zou bestaan tot 235. Deze dynastie is de laatste grote dynastie die in de derde eeuw de macht weet te grijpen en te behouden. Veel keizers na hen proberen hetzelfde, maar eindigen bijna allemaal aan het uiteinde van een zwaard. Hier komen wij bij de eerste ontwikkeling van de derde eeuw, de instabiliteit in het leven van de keizers en hun keizerlijke opvolging. Tussen de jaren 98 en 192 zijn er in Rome slechts zeven keizers benoemd. In de volgende eeuw, in de jaren 193 tot 284 zijn er meer dan dertig officiële keizers. Hiernaast zijn er ook evenzoveel usurpatoren en hebben veel van deze keizers zonen als mede-keizer aangesteld, die we hier nog niet meegeteld hebben. Naast de hoeveelheid keizers verandert ook het criterium over de afstamming van keizers. In 217 wordt de eerste niet-senatoriale keizer gekroond. Marcus Opellius Macrinus behorende tot de ridderstand werd in 217 gekroond tot keizer en zou veertien maanden regeren zonder ook maar ooit een voet in Rome te zetten.² In 235 werd de eerste beroepssoldaat gekroond tot keizer in de persoon van Maximinus Thrax en bijna vijftig jaar later, toen Carus de troon besteeg in 282 vroeg hij niet eens meer om senatoriale zege. Het schisma tussen keizers en de senaat groeit in de derde eeuw uit tot een bijna onoverbrugbare kloof.

Hier komen we uit op de tweede ontwikkeling tijdens deze derde-eeuwse crisis en dat is de veranderende rol van de senaat. Het militaire karakter van deze eeuw zorgt ervoor

¹ *Historia Augusta, Two Gallieni*, 20.1.

² O. Hekster, *Rome and its empire AD 193-284* (Edinburgh 2008), 3.

dat de keizers niet alleen minder vaak in Rome zijn, ook verandert de rol van de senaat. In de vroege keizertijd is de senaat als het ware het bestuurlijke apparaat van de keizer, en enkele provincies worden bestuurd door senatoren. Dit verandert gedurende de derde eeuw wanneer de problemen vragen om andere mensen die invloedrijke posities moeten innemen, mensen met specialistische kennis in plaats van de door geldcensus ingedeelde senatoriale garde.

De derde ontwikkeling is de economische achteruitgang van het Romeinse Rijk gedurende de derde eeuw. De uitgaven stegen tijdens de derde eeuw terwijl de inkomsten achteruit gingen waardoor de economie en staat onder druk kwamen te staan. De uitgaven stegen door de vergroting van het leger, dat nodig was vanwege de toename van het aantal oorlogen en conflicten. Ook groeide de bureaucratie.³ De inkomsten voor de Romeinse staat krompen bovendien vanwege meerdere redenen. Allereerst nam door pestepidemieën de bevolking van het Romeinse Rijk af waardoor minder mensen belast konden worden. Dit wordt ook aangedragen als een van de redenen waarom Caracalla in 212 besluit het burgerrecht enorm te verruimen.⁴ Ten tweede was er meer geld nodig om conflicten te beëindigen middels afkoping en om het leger loyaal te houden.⁵ Verder kan men ook denken aan algemene achteruitgang van handel en landbouw, hogere corruptie op lokaal niveau en een lokale klimaatverandering in het Noorden van het Rijk. De precieze verhouding van al deze factoren is onduidelijk, maar het staat vast dat tijdens de derde eeuw de Romeinse staat in financieel zwaar weer kwam. Om toch genoeg geld te hebben besloten keizers om de geldstroom te devalueren. Dit leidt tot een devaluatie van de munt die in de tweede helft van de eeuw in een stroomversnelling komt. De denarius devalueert te snel en wordt vervangen door een dubbele variant, de *Antoninianus*, die hetzelfde lot ondergaat, bronsgeld verdwijnt uit de circulatie en goud geld wordt steeds vaker gebruikt als donativa aan bepaalde groepen in ruil voor trouw.⁶

De vierde ontwikkeling is de druk die toeneemt op de rijksgrenzen. Zoals hierboven genoemd namen de uitgaven aan het leger gedurende de derde eeuw toe. Het aantal aanvallen van buitenaf neemt in deze eeuw niet per se toe. Het wordt alleen wel meer belicht in antieke bronnen, waarschijnlijk omdat deze raids vooral succesvoller zijn dan in vorige eeuwen. Dit is ten dele door de opkomst van sterkere tegenstanders aan de rijksgrenzen zoals de Alemannen en Franken in het noordwesten en de Sassaniden in het Oosten.⁷ Echter zorgde de interne onrust in het Romeinse Rijk er ook voor dat de

³ L. de Blois, *De Politiek van Keizer Gallienus* (Amsterdam 1974), 10.

⁴ Hekster, *Rome and its empire*, 212.

⁵ De Blois, *Gallienus*, 11.

⁶ Idem, 78.

⁷ J. Lendering & A. Bosman, *Edge of Empire Rome's Frontier on the Lower Rhine* (Rotterdam 2012), 137.

verdediging van de *limes* vaak niet de hoogste prioriteit had. Deze zwakkere grenzen maakte het voor de lokaal gestationeerde legioenen weer aantrekkelijker om een lokale keizer uit te roepen die deze grenzen wel kon beschermen. Al deze problemen lijken tot hun climax te komen in de jaren 253-274. Voor grote delen van deze periode staat het rijk onder leiding van keizer Gallienus.

Gallienus en het Romeinse Rijk

Gallienus werd in 218 geboren uit een huwelijk tussen twee hoog aangeschreven Romeinse families. Vanaf zijn vader, en latere keizer, Valerianus stamde hij af van de Licinii. Zijn moeders gens was die van de Egnatii. Gallienus komt in 253 aan de macht wanneer zijn vader hem benoemd tot medekeizer. In 260 wordt Valerianus als eerste Romeinse keizer ooit gevangen genomen. Dit gebeurt na een verloren slag tegen de Sassaniden. Valerianus zou nooit meer terugkeren en Gallienus was vanaf 260 de enige keizer van het Romeinse Rijk tot aan zijn dood in 268. In de vijftien jaar dat Gallienus op de Romeinse troon zit heeft hij te maken met meer dan tien usurpatoren. Dit komt onder andere omdat de rijksgrenzen onder steeds meer druk staan en de keizer niet langer deze alleen kan verdedigen.⁸ Macrianus en zijn zoons worden in het oosten van het Rijk uitgeroepen tot keizers nadat zij de Sassaniden verslagen hadden in 260 bij Edessa. In datzelfde jaar werd Postumus in het westen van het Rijk tot keizer gekroond. Postumus en zijn opvolgers zouden tot 274 aan de macht blijven in dit noordwestelijke gedeelte van het Romeinse Rijk. In het oosten krijgt Odaenathus steeds meer macht en verdient zelfs de titel *Dux Romanorum* en *Corrector Totius*.⁹ Na de dood van Odaenathus in 267 nam zijn vrouw Zenobia deze macht over en scheidde zij zich langzaam af van het Romeinse Rijk.

Tegelijkertijd formaliseert Gallienus de bestuurlijke hervormingen die het leger meer macht geven. Onder Gallienus worden de senaatsambten in het leger van *tribunus laticlavus* en *legatus legionis* voortaan ingevuld door beroepsmilitairen.¹⁰ Hiernaast wordt er een nieuwe sociale klasse opgericht genaamd de *protectores*. Deze rang werd gegeven aan jonge mannen die talent en potentie toonden, veelal via militaire vaardigheden. Deze *protectores* bestonden uit jonge senatoren maar ook uit equites en *viri militaris*.¹¹ Leden van deze rang maakten goede kans op een carrière in het Romeinse Rijk. Er werd in deze nieuwe klasse meer nadruk gelegd op persoonlijke kwaliteiten en niet meer op afstamming of monetair bezit zoals in de senatoriale kringen.

⁸ Voor een overzicht van de invallen en usurpaties, lees De Blois, *Gallienus*, 1-7.

⁹ Wilkes J., 'Provinces and Frontiers' in: A. Bowman (eds.), *Cambridge Ancient History volume 12* (Cambridge 2005), 212-268 aldaar 221.

¹⁰ De Blois, *Gallienus*, 50-52.

¹¹ De Blois, *Gallienus*, 35.

De eerder genoemde fiscale en monetaire problemen gedurende de derde eeuw steken ook tijdens Gallienus' heerschappij hun kop op. Gallienus heeft te maken met teruglopende staatsinkomsten en is voortdurend bezig met het neerslaan van ofwel invallen van buitenaf, ofwel usurpaties van binnen het Romeinse Rijk. Dit zorgt ervoor dat de Antoninianus in nog hoger tempo zijn waarde verliest. In 238 bestaat deze munt voor nog ongeveer 42 procent uit zilver en heeft een gemiddeld gewicht van 4,5 gram. In 260 na de gevangennamen en vermoedelijke dood van, zijn vader en mede-keizer, Valerianus is dit nog maar een percentage van 15 procent aan zilver en heeft de munt een gemiddeld gewicht van 2,9 gram. Aan het einde van Gallienus' heerschappij zal dit nog verder geslonken zijn tot een zilverpercentage van rond de 2,5 procent.¹²

Postumus en het Gallische Rijk

Postumus was, zoals eerder beschreven, een van de belangrijkste tegenkeizers van Gallienus. Postumus was een generaal onder Gallienus en was tot aan zijn usurpatie een belangrijke spil in Gallienus' controle over het westen van het rijk. De belangrijke rol en zijn hoge aanzien worden bevestigd door de Historia Augusta. De Historia Augusta beroept zich in zijn beschrijving van Postumus op een voor ons onbekende brief afkomstig van Valerianus I.

*"As general in charge of the Rhine frontier and governor of Gaul we have named Postumus, a man most worthy of the stern discipline of the Gauls. He by his presence will safeguard the soldiers in the camp, civil rights in the forum, law-suits at the bar of judgement, and the dignity of the council-chamber, and he will preserve for each one his own personal possessions; he is a man at whom I marvel above all others and well deserving of the office of prince, and for him, I hope, you will render me thanks."*¹³

In 259 verliet Gallienus het noordwesten van het rijk om zich te focussen op Milaan en de Balkan. Gallienus liet de controle over het noordwesten van het rijk over aan zijn zoon Saloninus, die begeleid werd door Silvanus en Postumus. De precieze titels van zowel Silvanus als Postumus zijn ons niet overgeleverd, maar het is waarschijnlijk dat Silvanus een bestuurlijk commando had en Postumus een militaire.¹⁴ Na de gevangenschap van Valerianus zijn er meerdere opstanden in het Romeinse Rijk, allereerst is er Ingenuus die in

¹² R. Bland, 'From Gordian III to the Gallic Empire (238-274)' in: W.E. Metcalf, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (Oxford 2012), 514-538 aldaar 517.

¹³ Historia Augusta, *Thirty Pretenders*, 1.2.

¹⁴ J..F Drinkwater, *The Gallic empire : separatism and continuity in the North-Western provinces of the Roman empire A.D. 260-274* (Stuttgart 1987), 24-26.

de Balkan uitgeroepen wordt tot keizer. Gallienus, die op dat moment met zijn leger in Milaan was, kon hier snel naar handelen en slaat deze opstand neer. Echter zijn in het oosten Macrianus en zijn zoons ook in opstand gekomen. Tegelijkertijd, wellicht omdat het gevangenschap van Valerianus als zwakte gezien werd, waren er meerdere invallen van buitenaf over de gehele noordelijke limes.¹⁵ Franken en Alemannen vielen beiden het Romeinse Rijk binnen. Hierdoor moest Gallienus na het verslaan van Ingenuus snel terug naar Italië om dit te beschermen tegen de Alemannen, die hij bij Milaan versloeg in 260.¹⁶ Tegelijkertijd versloeg Postumus wellicht bij Empel de Franken, wat hem een aanzienlijke oorlogsbuit opleverde. Wat hierna precies gebeurde is niet helemaal duidelijk. De leidende theorie is dat Postumus deze buit aan zijn soldaten beloofde, maar dat Saloninus als keizerlijk gezag dit opeiste.¹⁷ Aan dit keizerlijke bevel wilden Postumus en zijn manschappen niet voldoen, waarna ze in opstand kwamen. Na een kort beleg van Keulen werden Silvanus en Saloninus gedood en liet Postumus zich uitroepen tot keizer. Gallienus was niet bij machte om hier direct op te reageren aangezien hij ook nog de Balkan moest stabiliseren en de opstand van Macrianus, welke een bedreiging was voor de graantoevoer uit Egypte, moest beteugelen.¹⁸ Door deze problemen in het oosten moest Gallienus wel schikken met Postumus, en liet hij hem even begaan in het westen van het Rijk. Pas in 265 zou Gallienus onsuccesvol proberen om de westelijke provincies terug onder controle te krijgen, en de dood van zijn zoon te wreken.

Deze afscheiding van Postumus is bekend komen te staan als het Gallische Rijk. Deze afscheiding moet niet gezien worden als een afscheiding of onafhankelijkheidsbeweging zoals we die nu kennen. Het Gallische Rijk was in alles nog steeds Romeins, het erkende alleen niet Gallienus, maar Postumus als keizer. De Continuator Dionis vertelt dat Gallienus een persoonlijk duel met Postumus wilde, zodat er geen Romeins bloed vergoten hoefde te worden.¹⁹ Postumus op zijn beurt geeft zichzelf de titelatuur van een Romeinse keizer, dit is terug te zien op zijn muntslag waar hij zichzelf onder andere de titels *Caesar*, *Augustus* en *Pater Patriae*, als ook de functies van *pontifex maximus*, *tribunica potestas* en *consul* opneemt.^{20,21} Net als het Centraal Romeinse Rijk heeft ook het Gallische Rijk een eigen muntslag. De locatie van Postumus' twee hoofdmuntplaatsen waren Lugdunum ofwel hedendaags Lyon, en Colonia Claudia Ara Agrippinensium, de stad die wij tegenwoordig kennen als Keulen.

¹⁵ De Blois, *Gallienus*, 7.

¹⁶ Drinkwater, *Galic Empire*, 24-26.

¹⁷ Hekster, *Rome and its Empire*, 26.

¹⁸ Ando, *Imperial Rome*, 160.

¹⁹ De Blois, *Gallienus*, 102.

²⁰ Hekster, *Rome and its Empire*, 26.

²¹ D.S. Potter, *The Roman Empire at Bay, AD 180-395* (Routledge 2004), 260.

Zoals hierboven benoemd had de muntslag van Postumus in titulatuur een Romeins karakter, maar ook qua iconografie en denominatie zijn de munten van het Gallische Rijk hetzelfde als andere Romeinse munten. Net als bij Gallienus is de dominante denominatie de Antoninianus, en is deze herkenbaar aan dezelfde stralenkroon op de voorzijde. De Antoninianus als munteenheid werd geïntroduceerd in 215 door Caracalla in een poging de monetaire crisis van dat moment te beteugelen nadat de denarius te veel aan het devalueren was. Helaas was het lot van de Antoninianus hetzelfde als dat van zijn voorganger.

De muntslag van het Gallische Rijk was in het begin van vele malen hogere kwaliteit dan dat van het Centrale Rijk. In de eerste jaren onder Postumus hadden de Gallische munten een zilver percentage van rond de 15-20 procent, wat neerkomt op ongeveer 0,5 tot 0,7 gram zilver per munt. Wat dus qua intrinsieke waarde vijf tot zeven keer groter was dan de munten van Gallienus. Na 267 moet Postumus zijn muntslag ook devalueren en hebben de munten ongeveer een zilver percentage van rond de 8 procent zilver. De opvolgers van Postumus waren niet bij machte om deze hoge standaard vast te houden en moesten allemaal de munt verder devalueren, onder Tetricus I was er nog maar 0,036 gram zilver aanwezig in de Gallische munten.²² Door deze devaluatie en de latere hervormingen van Aurelianus waren de Centrale Romeinse munten vanaf 273 of 274 weer meer waard dan die van het Gallische Rijk. De precieze datum van de grote hervorming van Aurelianus is nog steeds niet helemaal duidelijk, sommige bronnen plaatsen deze hervormingen in augustus van 274 terwijl anderen het in de herfst van 273 plaatsen.²³ De grootste hervorming die Aurelianus doorvoert is de introductie van een nieuwe zilveren munt genaamd de *Aurelianus*. Deze munt bestond voor 5 procent uit zilver en was te herkennen aan de tekens XXI of XX in Latijn of KA in het Grieks. Deze tekens hadden als doel om aan te tonen dat twintig van deze munten gelijk aan een 'argenteus' van puur zilver stonden.²⁴ Alle muntplaatsen in het Romeinse Rijk behalve Lyon gebruikten deze merktekens om de zilver hoeveelheid in de munten te garanderen. De munten uit Lyon hadden hetzelfde gewicht als de andere munten, maar een beduidend lager zilver percentage.²⁵ De reden voor het niet volgen van deze algehele hervorming door de munt in Lyon is nog steeds onduidelijk. Deze hervorming was bedoeld om het vertrouwen in de munt te herstellen. Na de vele devaluaties in 50 jaar tijd waarin de Antoninianus al zijn intrinsieke waarde verloor, waren de merktekens op de Aurelianus een garantie voor zijn waarde. Deze munten, welke niet alleen meer waard waren dan de munten van het Gallische Rijk maar ook die van Aurelianus' voorgangers,

²² R. Bland, *From Gordian*, 518.

²³ Watson, *Aurelian*, 129.

²⁴ S. Elliot, *The Later Third Century*, 547.

²⁵ A. Watson, *Aurelian and the Third Century* (Routledge 1999), 131.

moeten erg gewild zijn geweest. Greshams wet dat slecht geld goed geld uit de markt drijft is ook hier van pas. Mensen gingen de Aureliani sparen en de slechte Antoniani bleven circuleren. Een tweede manier hoe Aurelianus invloed had op de geldstroom was door de opening en sluiting van bepaalde muntplaatsen. Toen Aurelianus aan de macht kwam had hij controle over vier keizerlijke munterijen: Rome, Milaan, Sisak en Cyzicus. Tijdens Aurelianus zijn veroveringen kreeg hij ook de controle terug over verschillende munterijen, zoals Antiochië en Alexandrië in het oosten en Trier in het westen. De belangrijkste munt voor het Romeinse Rijk bleef Rome, maar nadat hier een opstand plaatsvond in 271 sluit Aurelianus deze tot 273. Na de opstand krijgt deze muntplaats niet meer hetzelfde prestige als voor de opstand.²⁶ De munt van Trier wordt na een korte muntslagperiode door Aurelianus ook weer gesloten en verplaatst naar Lyon. Waar de munt van Trier de levensader was voor de muntslag van het Gallische Rijk blijft de bijdrage van de munt van Lyon zeer beperkt. Dit kan zijn omdat Aurelianus de westelijke provincies van het Rijk nog steeds niet helemaal vertrouwde. Door de hervorming van het muntstelsel en het wegnemen van de keizerlijke muntproductie uit de westelijke regio's ontstond hier een tekort aan geld. De Aureliani waren te gewild om vanuit Milaan helemaal door te dringen in de noordwestelijke gebieden. Muntschatten uit de periode 274-284 zijn dan ook zeldzaam in Nederland. Om dit tekort aan geld op te lossen ontstond er hier in het westen een eigen muntslag. De munten die geproduceerd werden zijn bekend komen te staan als barbaarse imitaties en hebben vaak de Gallische keizers als afbeeldingen. Dit werd wellicht gedaan om de munten zo veel mogelijk te laten lijken op de munten die al in omloop waren. In het verleden zijn deze munten veelal, onjuist, geïdentificeerd als munten van deze keizers. Hier is gelukkig de afgelopen twintig jaar verandering in gekomen. Vooraanstaande auteurs in dit gebied zijn Andrew Brown en Jerome Mairat. Echter is er in het historische debat nog een hiaat waar dit onderzoek in zal duiken. Dit gat in de literatuur is aan de ene kant vanwege nieuwe denkbeelden, zoals de hernieuwde kijk op barbaarse imitaties en de *limesfall* theorie.²⁷ Ten tweede, en belangrijker, is er in de huidige literatuur weinig in de diepte naar deze beide Rijken tegelijk gekeken. Sommige werken zoals die van Ando, Hekster, Potter kijken in hun werk naar de hele crisis van de derde eeuw waardoor een focus op de periode tussen 253 en 284 ontbreekt. Andere werken zoals De Blois, Watson en Drinkwater beperken zich tot specifieke keizers binnen deze periode. De Blois focust zich op Gallienus, Watson op Aurelianus en Drinkwater op Postumus. Hierdoor zijn deze werken vanuit één

²⁶ Watson, *Aurelian*, 135.

²⁷ Voor barbaarse imitaties A. Brown, 'Barbarous radiates' in: *Portable Antiquities Scheme* (September 2020).

Voor de *limesfall* S. Heeren, 'The theory of 'Limesfall' and the material culture of the late 3rd century' in: *Germania* 94 (2016), 185-209.

oogpunt geschreven en is een vergelijkend onderzoekend aspect absent. Dit is geen kritiek op deze werken aangezien ze allen van hoge kwaliteit zijn, ze zijn alleen niet geschikt voor een analyse van de dynamiek tussen het Gallische en Centrale Rijk. Dit is het doel van die werken immers ook niet. Dit onderzoek gaat dit wel doen door in een geografisch gebied de muntcirculatie van beide rijken te onderzoeken.

Hiernaast is er ook het wetenschappelijke debat over waarom bepaalde munten in gebieden circuleren. Sommige wetenschappers zijn van mening dat munten een bepaalde mate van politieke lading hebben. Munten van usurpatoren zouden niet geaccepteerd worden in Romeinse gebieden en alleen circuleren in eigen gebieden. Aanhangers van deze theorie zijn bijvoorbeeld Howgego en Van der Vin.²⁸ Andere historici zoals Mairat stellen in hun onderzoek dat de intrinsieke waarde van munten belangrijker was voor de circulatie van munten in de economie.²⁹ Dit onderzoek zal kijken of er in Nederland bewijs is voor beide theorieën.

Onderzoeksvraag

Dit onderzoek wil daarom gaan kijken naar de verhouding tussen deze twee monetaire systemen van het Gallische Rijk en het Centrale Romeinse Rijk. Zijn deze systemen met elkaar verbonden of is er toch een harde scheiding? + idee van hoe door lokale groepen gerecipieerd? of niet?

Methodologie

Dit onderzoek zal gedaan worden door naar muntvondsten, losse en gesloten, te kijken op het grondgebied van het huidige Nederland en gedateerd tussen 253 en 284. Het startpunt van 253 maakt het mogelijk om de monetaire situatie van voor het Gallische Rijk in kaart te brengen in Nederland. Tussen 253 en 260 is Gallienus' samen met Valerianus keizer van het Romeinse Rijk. De munten van de Gallische tegenkeizers werden geslagen vanaf 260 tot 274. Het Gallische Rijk wordt in 274 veroverd door Aurelianus en opnieuw ondergebracht onder het centrale gezag. De hervormingen die Aurelianus doorvoert zorgen ervoor dat er een schaarste aan Romeinse munten ontstaat welke zal blijven tot 284. De keuze voor het Nederlandse grondgebied is om drie redenen. Allereerst is het Nederlandse gebied op monetair vlak veel minder goed onderzocht dan andere regio's zoals Groot-Brittannië of Frankrijk waardoor er nog veel te leren is over deze regio. Ten tweede heeft Nederland het voordeel dat het onderzoek zich kan opsplitsen in zowel een *hinterland*, *limesregio* als ook

²⁸ C. Howgego, 'Coin circulation and the integration of the roman economy' in: *Journal of Roman Archaeology* (vol.7 1994), 5-21. en J. van der Vin, 'Roman coins in the Dutch province of Friesland' in: C.E. King, D.G. Wigg (eds.), *Coin Finds and Coin use in the Roman World* (Berlin 1996), 357-371.

²⁹ J. Mairat, *The Coinage of the Gallic Empire* (Trinity 2014).

barbaricum. Hierdoor kan in dit onderzoek niet alleen gekeken worden naar de circulatie van zowel Gallische als Romeinse munten, maar ook naar eventuele verschillen tussen deze regionen. Het onderzoek zal gedaan worden aan de hand van data beschikbaar in de databases van de gelinkte NUMIS-Portable Antiquities Netherlands (PAN), het Coin Hoards of the Roman Empire project (CHRE). Voor het gebruik van de NUMIS/PAN database ben ik extra dank verschuldigd aan Martin Damsma, de collectiebeheerder bij De Nederlandsche Bank die mij voorzien heeft van de benodigde informatie uit deze database.

De focus zal zowel liggen op muntschatten die gevonden zijn in Nederland als op losse vondsten. Hierbij hebben muntschatten het voordeel dat er via het *terminus post quem*, hierna in dit onderzoek te noemen TPQ, gekeken kan worden wanneer deze muntschat besloten werd, zoals bijvoorbeeld in de grond gestopt, vergeten of verloren is. Hierom zijn muntschatten een betrouwbare bron wanneer er gekeken wordt naar muntcirculatie in specifieke tijdperken. Voor de definitie van een muntschat zal in dit onderzoek hetzelfde zijn als die van het CHRE project. Deze database stelt dat er sprake is van een muntschat, ofwel coin hoard zoals zij het in het Engels omschrijven, wanneer er meerdere munten gevonden worden waarvan aangenomen wordt dat ze op hetzelfde moment gedeponerd zijn. Hiernaast zien zij losse gouden munten ook als muntschat vanwege hun hoge waarde.³⁰ Er zal in dit onderzoek niet gekeken worden naar collecties van munten in musea of van individuen. Instanties of mensen die munten verzamelen en/of tentoonstellen zullen op zoek gaan naar munten die ze nog niet hebben of die extra mooi zijn. Een museum zal eerder een munt aankopen die ze nog niet hebben dan een munt waar ze er al vijftig van hebben. Hierdoor zal er een nivellerend effect optreden welke de circulatie van munten onjuist weergeeft.³¹

Het aantal relevante muntschatten is echter laag in Nederland. Hierdoor zal er in dit onderzoek ook gekeken worden naar losse muntvondsten die gedaan zijn. Losse vondsten hebben het nadeel ten opzichte van muntschatten dat ze geen TPQ hebben. Ze zijn echter wel bruikbaar dan collecties aangezien bij losse vondsten geen contemporaine weging plaatsvindt, wat wel gebeurt bij musea en verzamelaars. De combinatie van het onderzoeken van losse vondsten en muntschatten zorgt voor een grote hoeveelheid van data waardoor het onderzoek betrouwbaarder is.

Zoals benoemd zal er gekeken worden naar de circulatie van Gallische en Romeinse munten en eventuele regionale verschillen tussen *hinterland*, *limes* en *barbaricum*. Het

³⁰ <https://chre.ashmus.ox.ac.uk/content/about> over muntschatten: [...] “The Project employs a broad definition of a coin hoard as any group of coins which appears to have been deposited together.” [...] In addition we systematically include single finds of gold coins as their high value and archaeological behaviour merit their consideration as hoards in themselves.”

³¹ C. F. Noreña, ‘The Communication of the Emperor’s Virtues’ in: *The Journal of Roman Studies* (Vol. 91 2001), 146-168 aldaar 148.

onderzoek zal onderverdeeld worden in drie hoofdstukken. Deze hoofdstukken zullen gerangschikt zijn naar regio te beginnen bij het *barbaricum*, gevolgd door de *limes* en daarna *hinterland*.

De verwachting is dat de muntcirculatie zich weinig aan zal trekken van de politieke realiteit in de onderzochte tijd. De circulatie zal vooral gestuurd worden door de beschikbaarheid van munten en de intrinsieke waarde van deze. De munten van het Gallische Rijk zullen dominant zijn vanaf het moment dat ze beginnen te circuleren in 260 maar zullen de centrale munten niet volledig verdrijven. Na de hervormingen van Aurelianus in 274 zullen Romeinse munten alleen nog in kleine getalen Nederland bereiken en zullen de barbaarse imitaties samen met munten van de Licinii en Gallische keizers circuleren.

Zoals eerder benoemd is de numismatische geschiedenis van Nederland in de derde eeuw onderbelicht in vergelijking tot andere landen welke ook deel waren van het Romeinse Rijk. Werken die de monetaire situatie beschrijven van andere gebieden zullen gebruikt worden om de bevindingen in Nederland in context te plaatsen. Een paar auteurs die hiervoor gebruikt zullen worden zijn Jeremie Chameroy, Nick Wells en Jerome Mairat. Mairat is een van de grootste gezaghebbers als het gaat om de numismatiek van het Gallische Rijk. Mairats boek, *The Coinage of the Gallic Empire* uit 2014, geeft inzichten in de algemene situatie van het Gallische monetaire stelsel. Mairats systeem van identificatie voor Gallische munten uit dat boek zal in dit onderzoek ook gebruikt worden om munten te omschrijven aangezien dit actueler en accurater is dan de oudere RIC volumes. Voor de tijd van de Licinische keizers zal een omslag gemaakt worden van het RIC naar het werk van Robert Göbl, *Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I., Gallienus, Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus, Quietus (260/262)*. Grotere werken omtrent Romeinse numismatiek zoals *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* en *Coin Hoards and Hoarding in the Roman World* zullen gebruikt worden om een kader te schetsen waarin de Nederlandse situatie geplaatst kan worden om zo eventuele verschillen of overeenkomsten te verklaren.

Hoofdstuk 1: Barbaricum

Dit eerste hoofdstuk zal kijken naar muntvondsten gevonden boven de *limes*. Dit houdt in dat vondsten die gedaan zijn boven de Rijn hieronder vallen in het zogenoemde Barbaricum. Voor dit hoofdstuk is er gekeken naar muntvondsten genoteerd in de CHRE database met een TPQ van 253 tot 284. Er zal ook gebruikgemaakt worden van losse muntvondsten die genoteerd zijn in NUMIS/PAN en welke geslagen zijn tussen 253 en 284.

Muntschatten

In dit gebied zijn er tien muntschatten gevonden in dit gebied in de periode tussen 253 en 284. De meeste hiervan zijn klein in omvang. vijf hiervan zijn een enkele aureus van Gallienus, Carinus, Numerianus en van Postumus. De vijf andere muntschatten uit dit gebied zijn Dollard, Driesum, Drieterpen, Roden, Friesland 1800-1900 en Schagen Witte Paal. Alle munten bij elkaar van deze schatten geven ons een totale N van 232. De muntschatten van Driesum, Frielsand 1800-1900 en Drieterpen zijn gevonden in Friesland, Dollard en Roden in Groningen en Schagen Witte Paal in Noord-Holland. De vijf losse aurei zijn gevonden in Groningen Stad, Zuidhorn Assendorp, Burgwerd en het Westerkwartier.

Allereerst kijkende naar de geografische ligging valt op dat de muntschatten geconcentreerd zijn in het noorden van het land. Er is in de provincies Overijssel, Gelderland en Drenthe tezamen slechts één enkele aureus gevonden. De TPQ van de muntschatten is ook interessant. De TPQ van acht van de tien schatten ligt namelijk tussen 269 en 274. In Barbaricum lijkt er dus een reden geweest te zijn om munten geslagen in deze jaren, op te sparen of uit te wisselen waarna deze vervolgens verloren zijn gegaan. TPQ wordt normaal gebruikt om het punt waarop de schat in de grond verdwijnt te benaderen. De muntschat gaat verloren rondom het moment van de jongste munt in de schat zelf. Echter gaat deze aanname ervan uit dat er constant nieuw geld in omloop is. Als dit niet het geval is gaat deze redenering niet meer op, dan blijft het bestaande geld hoe oud ook in omloop. De eerder besproken monetaire hervormingen van Aurelianus hadden dit effect op Nederland.³² Er is in de muntschatten geen enkele munt van Aurelianus gevonden en er zijn slechts drie munten van latere keizers gevonden. De Romeinse keizers die heersten tussen 274 en 284 waren in barbaricum dus slechts 1 procent van de circulatie in deze muntschatten in dit onderzoek. Hiernaast heb je ook de opkomende studie van de barbaarse imitatie munten waar in dit onderzoek nog verder over gesproken zal worden. Dat de TPQ ligt tussen 269 en 274 betekent dus niet dat deze munten allemaal in deze jaren verloren zijn, ze kunnen ook nog later dan de datum van hun sluitingsmunt verloren gegaan zijn. Zeker als er geen munten

³² S. Estiot, 'The Later Third Century' in: W.E. Metcalf, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (Oxford 2012), 538-600 aldaar 546.

gevonden worden van de nieuwe keizer en er schaarste is blijven oudere munten langer in omloop. Dit is iets wat ook in andere gebieden van het Gallisch Rijk terugzien.³³ Ook zijn er in Barbaricum geen muntschatten gevonden met een TPQ tussen 253 en 260.

Spreiding Gallo-Romeinse versus centrale munten

Kijkende naar de verdeling van keizers valt op dat alle gevonden muntschatten munten bevatten van het Centrale Rijk, dit is niet het geval voor munten van het Gallische Rijk. Echter als er gekeken wordt naar de aantallen van deze twee soorten munten in deze schatten hebben de Gallische munten de boventoon. 138 van de 232 munten in de eerder genoemde schatten zijn van Gallische makelij, wat neerkomt op een percentage van 59 procent.

³³ Drinkwater, *Gallic Empire*, 192.

Figuur 1: Spreiding van muntschatten met een TPQ 253-284 in barbaricum

Figuur 1 toont een kaart van alle gevonden muntschatten met een TPQ 253-284, gevonden in Barbaricum. Opvallend genoeg zijn de vondstplaatsen van deze muntschatten meer gelegen in het noorden van Nederland en niet in gebieden vlakbij de limesgrens. De muntschat van Assendorp is het dichtstbijzijnde van allemaal bij de limes. Echter is dit nog steeds een afstand van ongeveer 50 kilometer weg van de grens.

Gouden Muntschatten

Deze schat bevat een enkele aureus van Postumus die vastgemaakt is op een gouden ring, waardoor het totale gewicht uitkomt op zo'n 25 gram.³⁴ Deze munt zal als decoratie element op een ring eerder gezien moeten worden als een sieraad dan als een middel bedoeld om mee te betalen. De reden voor een persoon buiten het Romeinse Rijk om een zeer waardevolle munt van een keizer als sieraad te dragen is op zichzelf wel bijzonder. Het is dan ook de enige 'muntring' uit de derde eeuw die gevonden is in Nederland. Er zijn naar

³⁴ J.S. Boersma, 'Een Romeinse gouden ring uit Zwolle' in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* (vol. 51 1964), 31.

mijn inzien twee mogelijke theorieën over de vondst van dit bijzondere sieraad. Allereerst kan het zijn dat de eigenaar van deze munt hem te zeldzaam en waardevol achtte om uit te geven, door het vermaken van de munt naar een sieraad kon hij hem altijd bij zich hebben. Een tweede theorie kan zijn dat deze persoon een eigen persoonlijke reden had waardoor een munt van Postumus een persoonlijke waarde had. Postumus heeft waarschijnlijk meerdere keren tijdens zijn heerschappij Germanen betaald om voor hem te vechten. De grote hoeveelheid gouden munten van Postumus die gevonden worden bij de Thuringers zijn leidend voor het idee dat deze stam betaald is om mee te vechten tegen de Franken in 262/3.³⁵ Ook wordt aangenomen dat Postumus zijn Rijn legioenen, waarop hij zijn macht vooral baseerde, veelvuldig aanvulde met lokale rekruten.³⁶ Deze munt zou kunnen toebehoren aan een Germaan die gevochten heeft voor Postumus, en hiervoor betaald is in goud en hierna hier een munt van heeft laten verwerken in een ring.

De tweede gouden munt is van Gallienus. De exacte omstandigheden omtrent de vondst van deze munt zijn onbekend. De munt dook in 1964 op bij een veiling in Amsterdam op, aangeboden door een Groningse familie. Bij de munt was een oude brief uit de negentiende eeuw die stelt dat deze munt gevonden is in of nabij de stad Groningen. Het betreft een munt van het type 979 volgens de recente catalogus van Göbl (RIC 370). Deze munt heeft op de voorzijde een buste van Gallienus met de gebruikelijke titulatuur GALLIENVS AVG. De keerzijde is opvallender. Deze leest COHH PRAET VI P VI F en toont een leeuw lopend naar rechts. Deze munt is geslagen in Milaan voor het zesde praetoriaanse cohort. Deze munt was tot dan toe nog niet bekend als aureus, slechts alleen als Antoninianus. Het slaan van dit type munt is echter niet vreemd gezien Gallienus in Milaan veel goud liet slaan wat bedoeld was voor zijn soldaten.³⁷ De munt is geslagen in 258 toen Gallienus nog controle had over het westen van het Romeinse Rijk. De vondst van deze munt niet alleen in Nederland, maar ook nog boven de *limes* is erg bijzonder. Deze munt is tot op heden de enige gouden munt van Gallienus die gevonden is boven de *limes*. Er zijn drie theorieën hoe deze munt in barbaricum gekomen kan zijn. Allereerst zou deze munt gebruikt kunnen zijn om Germanen af te betalen, iets wat vaker voorkomt in de derde eeuw.³⁸ Ten tweede zou deze munt ook toebehoort kunnen hebben aan een hulpstroepen soldaat die hem mee heeft teruggenomen naar zijn thuisregio. Een derde en naar mijn inzien meest logische redenatie is dat deze munt naar de *limes* is gegaan met Gallienus. Na de dood van Valerianus I in 260 zijn er over de hele *limes* invallen van buitenaf. Deze munt kan dan onderdeel geworden zijn van de oorlogsbuit.

³⁵ Lendering, *Edge of Empire*, 142.

³⁶ Potter, *Empire at Bay*, 261.

³⁷ De Blois, *Gallienus*, 87.

³⁸ Mairat, *Coinage of the Gallic Empire*, 92.

De derde gevonden aureus in barbaricum is een munt van Postumus van het type 296 volgens Mairat's catalogus van Gallische munten (RIC 34).³⁹ Deze munt toont op de voorzijde Postumus zelf met de tekst POSTVMVS PIVS AVG. De keerzijde toont Victoria met haar voet op een steen terwijl ze VOT/X op een helm schrijft. De tekst die rondom de godin staat is QVINQVENNALES POSTVMI AVG. Deze munt werd geslagen ter ere van Postumus zijn *quinquennialia* in het najaar van 263.⁴⁰

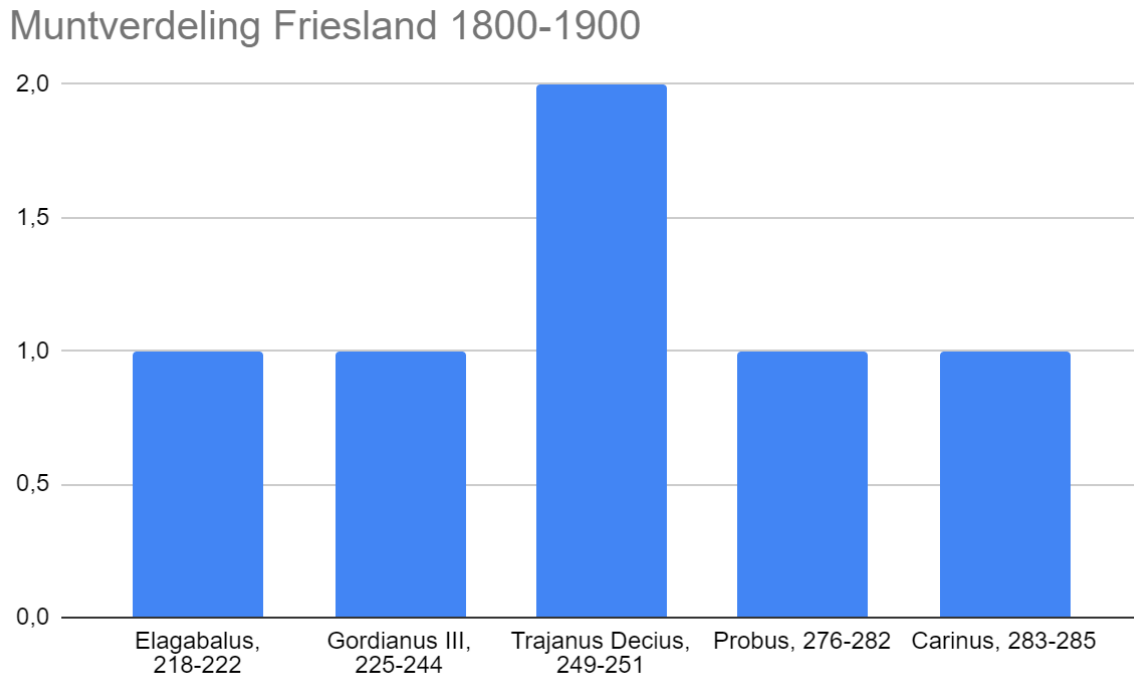
De vierde aureus gevonden in barbaricum is afkomstig van keizer Carinus en is geslagen tussen 283 en 284. Deze aureus is qua uiterlijke kenmerken niet bijzonder, echter is de vondst van een munt van een Romeinse keizer uit de periode tussen 275 en 284 op zichzelf al opmerkelijk. De munt toont op de voorkant een buste van de keizer met het opschrift IMP NVMERIANVS AVG en op de achterkant de god Spes met het bijschrift SPES AVGG.⁴¹

³⁹ Mairat, *Coinage of the Gallic Empire*, 318.

⁴⁰ *ibidem*.

⁴¹ RIC V, *Carinus*, 456.

Figuur 2: Verdeling munten per keizer in muntschat Friesland 1800-1900

Tot slot is er ook nog een muntschat gevonden die bestaat uit alleen maar gouden munten. De specifieke vindplaats van deze muntschat is onbekend en draagt de naam Friesland 1800-1900, echter is wel bekend dat deze munten uit eenzelfde vondst komen.⁴² Bij de eerst vier munten is een kleine perforatie te zien wat het aannemelijk maakt dat deze munten als sieraad gedragen zijn. De plek van de perforatie is door het hoofd van de keizers, wat het aannemelijk maakt dat deze omvorming tot sieraad pas later gebeurd is. Het doorboren van het hoofd van een keizer zou namelijk heiligschennis geweest zijn. Deze sieraden zouden onderdeel geweest kunnen zijn van een vroeg-middeleeuws graf.⁴³ Deze schat is bijzonder om twee redenen. Allereerst zijn gouden munten in Nederlands grondgebied op zichzelf al schaars, dat er een muntschat bestaande uit zes gouden munten gevonden is in barbaricum is uitzonderlijk. Ten tweede is deze muntschat alleen opgemaakt uit munten van centrale keizers, beginnende bij Elagabalus en sluitend met Carinus. Opvallend is dat in deze muntschat gouden munten van zowel de Licinische als Gallische keizers ontbreken, zeker omdat verscheidene keizers voor als na hen wel aanwezig zijn. Dit is ook het geval bij de muntschat van Roden. Deze muntschat bevat negen munten, vier afkomstig uit de alleenheerschappij van Gallienus en vijf van keizer Claudius II. Dit soort

⁴² A.N. Zadoks-Josephus Jitta, 'Laat Romeinse goudstukken' in: *Jaarboek van Munt- en Penningkunde* (vol.42 1955), 91-104 aldaar 103-4.

⁴³ *ibidem*.

muntschatten worden door Cheesman ook wel 'legitimatist hoards' genoemd in zijn onderzoek in Groot-Brittannië.⁴⁴ Cheesman stelt dat de afwezigheid van Gallische munten in dit soort muntschatten politiek gemotiveerd moet zijn. Echter stelt Cheesman dat deze politieke motivatie eerder komt door officiële sancties van Romeinse keizers dan door persoonlijke motivatie. Dit idee lijkt erg onlogisch voor munten gevonden in Barbaricum. De inwoners van dit gebied vielen niet onder het Romeinse Rijk zelf en zullen minder motivatie hebben om Romeinse autoriteiten hierin te volgen. Een persoonlijke drijfveer kan natuurlijk nooit bewezen worden, maar het is onlogisch om dit uit te sluiten wanneer het alternatief van een Romeins beleid hierover nog vreemder is.

Kijkende naar gouden munten in het algemeen voor de periode tussen 253 en 284 zijn er tien gouden munten gevonden ten noorden van de Limes. Over heel Nederland zijn slechts 17 gouden munten gevonden uit deze periode. De hoge hoeveelheid gouden munten in barbaricum in verhouding tot het Romeinse Rijk zelf wordt ook gemeld door Mairat in zijn onderzoek. Mairat ziet in zijn onderzoek naar muntschatten van het Gallische Rijk dat 20 van de 118 gevonden gallische gouden munten in barbaricum te vinden zijn.⁴⁵ Mairat meldt dat gouden munten buiten de rijksgrenzen vaak tot geperforeerd en tot sieraad vermaakt werden, deze perforatie gebeurde niet binnen het Rijk.⁴⁶ Dit fenomeen lijkt in het Nederlands barbaricum ook enigszins voor te komen. Bij losse vondsten van gouden munten is er geen perforatie, maar bij de muntschat Friesland 1800-1900 zijn er wel vier geperforeerd.

Zilveren muntschatten

De eerste niet-gouden muntschat die besproken zal worden is die van Schagen Witte Paal. De munten in deze schat zijn bijna allemaal op zijn minimum licht beschadigd en in het ergste geval niet meer te determineren. Na zijn ontdekking heeft het muntenkabinet in Leiden er hier 50 van kunnen determineren.⁴⁷ Echter geven zowel de CHRE en PAN databases als de website van het Huis van Hilde, die de collectie bezit, maar 47 munten. Hierom zal er voor dit onderzoek alleen gewerkt worden met dit aantal gekende munten.

De muntschat werd gevonden in 1992 bij werkzaamheden door de gemeente in de buurt van twee midden-Romeinse nederzettingen door een metaaldetector. Over de *site* zelf is weinig bekend. Dit vanwege de veengrond waarop de nederzetting gebouwd was. Deze bodem is door de jaren heen langzaam verdwenen en heeft veel Romeinse sporen waarschijnlijk met zich meegenomen, hierdoor zijn alleen de diepere sporen nog terug te

⁴⁴ C. Cheesman, 'The Radiate Hoards' in: R. Bland en J. Orna-Ornstein (ed.), *Coin Hoards From Roman Britain Volume X* (Londen 1997), 171-180 aldaar 178-9.

⁴⁵ Mairat, *Coin Hoards of the Gallic Empire*, 92.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ F. Diederik, 'Schagen: Witte Paal III', in: *Archeologische kroniek van Holland over 1993*, 386-388.

vinden.⁴⁸ Wat er teruggevonden is, zijn sporen van bewoning in de vorm van grachten, een palissade, twee woongebouwen, potten, en resten van mensen en dieren. De vindplaats van de munten in deze *site* is ook niet bekend. Er zijn overblijfselen van in totaal vijf mensen gevonden waarvan er op twee sporen van brand te vinden zijn. Op de bewoning en de dierenresten zijn geen sporen van brand te vinden.⁴⁹ Omdat een groot deel van de *site* verdwenen is, kunnen we brand niet uitsluiten noch bekrachtigen.

De muntschat bestaat uit munten van Alexander Severus tot aan Postumus. Er zijn in deze muntschat 23 munten geslagen in naam van een keizer van het Romeinse Rijk en 24 in naam van een Gallisch-Romeinse keizer. Kijkend naar de chronologische verdeling van de munten valt op dat de munten van het Gallische en Centrale Rijk in deze muntschat niet door elkaar heen lopen, maar elkaar chronologisch opvolgen zoals hieronder te zien is in figuur 3. Er zijn in deze muntschat wel drie munten van Gallienus gevonden, maar deze zijn allemaal van zijn periode als gezamenlijke keizer met zijn vader Valerianus I in de periode van 253 tot aan 260. Zodra de Gallische munten geslagen werden en dus in circulatie komen, komen er geen latere centrale munten meer bij in deze muntschat. Er kunnen meerdere verklaringen voor dit fenomeen zijn. Een eerste is theorie is dat door de overname van de macht door Postumus in deze regionen de munten van het Centrale Rijk niet meer in omloop waren in deze regio's. Dit idee kan op basis van deze muntschat niet ontkracht worden. Kijkend naar andere muntschatten, zoals Driesum en Drieterpen⁵⁰, en losse muntvondsten klopt dit echter niet. J. Van der Vin heeft twee andere theorieën over de afname van Romeinse munten en toename van Centrale munten. De eerste theorie is dat inwoners van deze regionen de Gallische munten bewust begroeven omdat deze een lage waarde hadden ten opzichte van de nieuwere Romeinse munten van bijvoorbeeld Aurelianus.⁵¹ Echter zijn er drie problemen in deze muntschat om deze theorie te bekrachtigen. Ten eerste is er geen bewijs dat deze munten onderdeel waren van een graf. Ten tweede bestaat deze muntschat ook uit munten van Alexander Severus en Gordianus III welke ten tijde van het Gallische Rijk een hoge waarde hadden door hun naar verhouding hoge hoeveelheid zilver in de munt. Ten derde devalueerden de munten van het Gallische Rijk pas na 268.⁵² Als de muntschat verloren is voor 269 duidt dit op juist een selectie van waardevolle munten ten opzichte van de Centrale munten. Als de TPQ gezocht wordt op een later moment duidt de afwezigheid van munten van Tetricus en Victorinus ook op een zekere selectie van betere kwaliteit munten. Een tweede theorie ook van Van der Vin is dat

⁴⁸ Idem, 388.

⁴⁹ J.T. Zeiler, *De Faunaresten van Schagen Witte Paal III (1e-3e eeuw n. Chr.) Tussentijdse rapportage van het archeozoologisch onderzoek* (Groningen 1996), 7.

⁵⁰ Deze twee muntschatten zullen verderop in dit hoofdstuk nog besproken worden

⁵¹ J. van der Vin, *Roman Coins in the Dutch province*, 365.

⁵² J. Mairat, 'Coin Hoards of the Gallic Empire' in: Jerome Mairat, Andrew Wilson, and Chris Howgego (eds), *Coin Hoards and Hoarding in the Roman World* (Oxford, 2022) 89-110, esp. 103-4.

Romeinen na de val van het Gallische Rijk de munten van deze keizers als slecht zagen. Postumus en zijn opvolgers waren vanaf dat moment usurpatoren. Het hebben van munten van deze keizers zou dan als slecht gezien worden.⁵³ Het idee dat Romeinse burgers belang hechten aan de autoriteit op de munten wordt ook aangehaald door Potter. Een prefect in Egypte roept in 262 op aan de bevolking om de munten van Macrianus en Quietus te accepteren.⁵⁴ Het idee is dat mensen in Egypte dit eerst niet deden omdat ze de munten van deze autoriteiten niet vertrouwden en niet omdat ze slechter zouden zijn van kwaliteit. Echter kan deze theorie niet toegepast worden op het Gallische Rijk in deze tijd kijkende naar Nederland. Gezien de hoge aantallen teruggevonden Gallische munten binnen de grenzen als ook het produceren van latere Gallische imitatie munten, ook wel barbaarse radiaten genoemd, lijkt het onlogisch om te denken dat mensen deze munten als illegitiem zagen. Op de theorie van Van der Vin zijn nog twee andere dingen aan te merken. Allereerst is de sluitende munt in deze muntschat van Postumus en niet een van zijn opvolgers. Er is geen bewijs, of reden voor de aanname, dat deze muntschat van een datum na de val van het Gallische Rijk is. Ten tweede, als dit wel het geval zou zijn, is er ook geen bewijs dat dit geld als slecht gezien zou worden door Romeinen in die tijd. Aurelianus heeft na de re-incorporatie van de westelijke provincies van het Romeinse Rijk ervoor gekozen om het Gallische Rijk niet publiekelijk af te vallen. Het verzwakken van de Rijnlegioenen en sluiten van munterijen waren onderdeel van zijn maatregelen, maar er is geen sprake geweest van een *damnatio memoriae* van de Gallische tegenkeizers. Tetricus I werd *corrector* in Italië en zijn zoon en *caesar* van het Gallische Rijk werd opgenomen in de senaat.⁵⁵ Ook bouwde Aurelianus voort op het bestuurlijke apparaat van de Gallische keizers in plaats van leden hiervan te straffen.⁵⁶ Uit Romeinse geschiedenis zijn dan ook andere voorbeelden van 'usurpatoren' wier monetaire herinnering geen probleem was voor zowel de keizer als de bevolking. Zoals bijvoorbeeld denarii geslagen door Marcus Antonius voor de slag bij Actium. Deze munten maken onder Vespasianus nog 20 procent uit van de denarius circulatie en worden later onder Marcus Aurelius zelf opnieuw geslagen.⁵⁷ Er is daarom geen reden om aan te nemen dat Romeinse burgers, *en masse*, uit zichzelf de beslissing zouden hebben genomen om munten, die een hogere monetaire waarde hebben dan bijvoorbeeld Gallieni, over de grens te duwen.

Een derde theorie is opgesteld door Mairat in zijn recente onderzoek naar muntschatten in Gallië. Mairat stelt dat muntschatten met een TPQ tot 268-9 zeer weinig

⁵³ J. van der Vin, *Roman Coins in the Dutch province*, 365.

⁵⁴ Potter, *Empire at Bay*, 274.

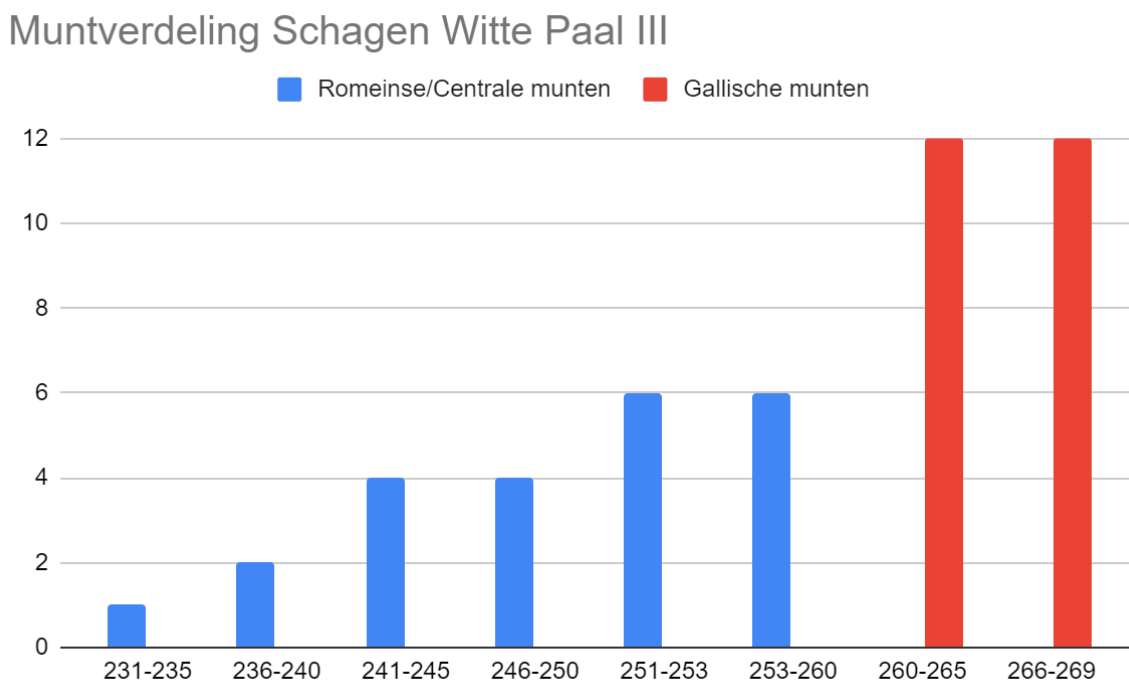
⁵⁵ Ando, *Imperial Rome*, 214.

⁵⁶ Watson, *Aurelian*, 96.

⁵⁷ B.E. Woytek, 'The Denarius Coinage of the Roman Republic' in: W.E. Metcalf (ed.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (Oxford 2012), 315-334 aldaar 313.

centraal-romeinse munten bevatten die geslagen zijn na 260. Bij muntschatten die een TPQ hebben tussen 269 en 274 neemt dit aandeel toe tot ongeveer 20-50 procent.⁵⁸ Zijn hypothese hierover is dat de Romeinse munten die geslagen werden tussen 260 en 268 een relatief lage waarde hadden ten opzichte van de Gallische munten. Dit zou betekenen dat de Antoniniani van Gallienus niet circuleerden in Nederland tot het moment waarop deze munten enigszins in de buurt kwamen van de intrinsieke waarde van de Gallische munten. In dit geval zouden dus de betere munten de slechtere munten weren uit de geldcirculatie. Dit is een theorie die in lijkt te gaan tegen de wet van Gresham, die stelt dat ‘slecht’ geld ‘goed’ geld uit de circulatie verdringt. Er zal hieronder verder gekeken worden naar de andere muntschatten in Barbaricum om deze theorie te testen.

Figuur 3: Verdeling van munten Gallische en Romeinse Rijk in muntschat Schagen Witte Paal III

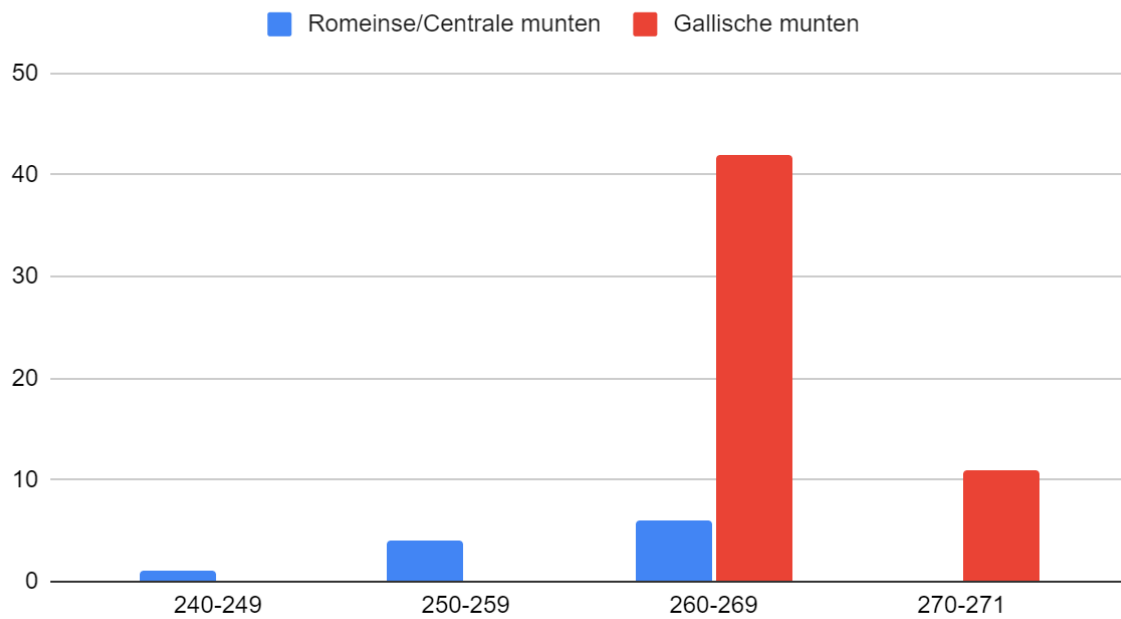
Twee muntschatten waarbij eenzelfde grafiek gemaakt kan worden, als bij Schagen Witte Paal, is bij de muntschatten van Drieterpen en Driesum. Deze twee muntschatten worden vlak bij elkaar gevonden in de provincie Friesland. De muntschat uit Driezum bestaat uit 500

⁵⁸ J. Mairat, *Coin Hoards*, 103-4.

Antoniniani. Echter zijn er hiervan slechts 96 beschreven. Van deze 96 zijn er 65 gedetermineerd in de CHRE database. Hierom zal er in dit onderzoek alleen gekeken worden naar deze 65 munten. De muntschat uit Drieterpen bestaat uit 68 Antoniniani. De muntschat van Roden bevat enkel Centrale munten en die van Dollard slechts 6 munten. Door het lage aantal is eenzelfde grafiek voor deze vondsten niet relevant noch wetenschappelijk te onderbouwen. Kijkende naar Driesum lijkt er net als bij Schagen een of/of patroon zichtbaar waarbij het verzamelen van centrale munten ophoudt zodra de Gallische munten toegevoegd worden bij de muntcollectie. Bij Driesum treedt dit fenomeen wel later op. Namelijk pas vanaf ongeveer 269/270. De muntschat van Driesum bevat namelijk nog wel veel Gallienus en Claudius II munten, maar stopt bij keizer Quintillus. In de muntschatten van Drieterpen en Driesum is het TPQ 271 en 274 en hier komen de munten van Gallienus alleenheerschappij weer terug. Eenzelfde beeld is er ook bij de muntschat van Dollard. Deze bestaat uit zes munten waarvan een van Gallienus, het TPQ van deze muntschat is 271 met een munt van Victorinus I. Mairat's theorie dat Centrale munten niet voorkomen in muntschatten met een TPQ tussen 260-269 en dat dit toeneemt naar 20 tot 50 procent in latere hoards kan dus ook voor Nederlands barbaricum overgenomen worden.

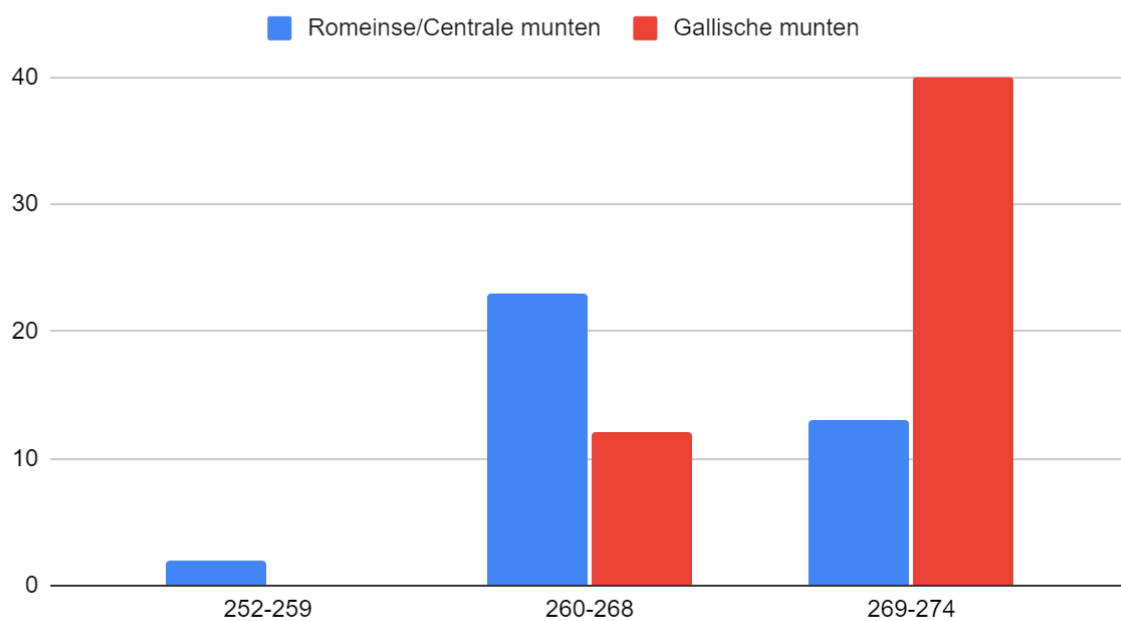
Figuur 4: Verdeling van munten Gallische en Romeinse Rijk in muntschat Drieterpen

Muntverdeling Drieterpen

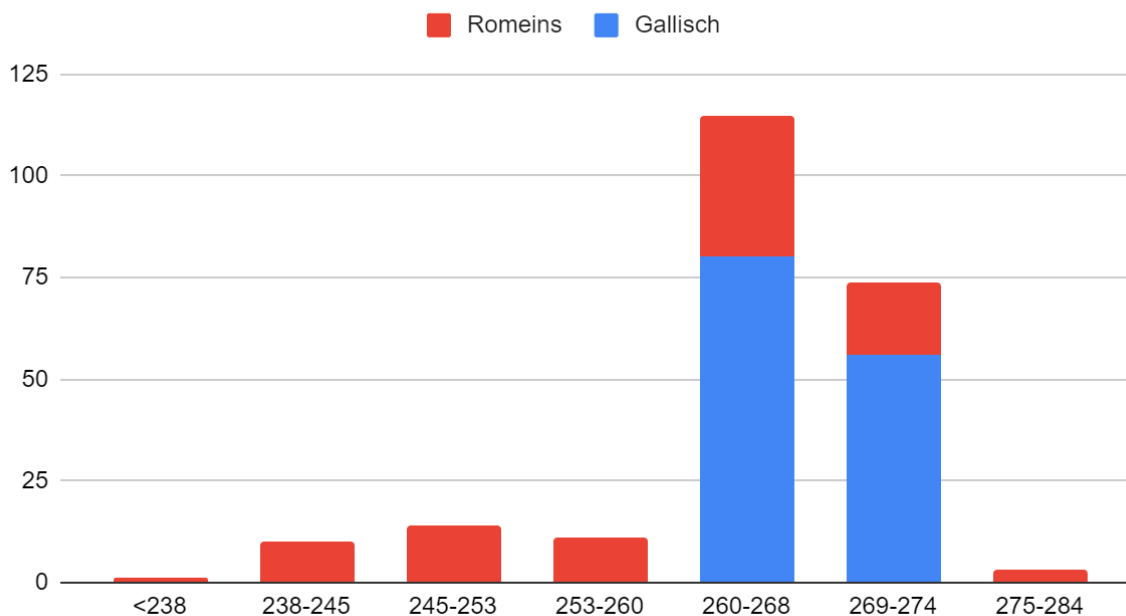
Figuur 5: Verdeling van munten Gallische en Romeinse Rijk in muntschat Driesum

Muntverdeling Driesum

Figuur 6: Verdeling van munten in Barbaricum

Muntverdeling in muntschatten in Barbaricum TPQ 253-284

Vergelijking Muntschatten in Barbaricum

Kijkend naar alle muntschatten, Antoniani en losse Aurei, lijkt het erop dat gedurende de tijd van het Gallische Rijk de muntcirculatie toenam in Barbaricum. Er zijn voor de periode 253-260 geen muntschatten gevonden en ook in de muntschatten met een TPQ van 260 tot 284 spelen munten van eerdere keizers een kleine rol. De grafiek hierboven laat goed zien dat muntschatten in de jaren 253 tot 284 De hoeveelheid Romeinse munten in omloop neemt in deze regio licht toe in de jaren 260-275 en de Gallische munten zelf komen in grote getalen voor in Barbaricum. In de jaren tussen 275 en 284 komen er geen nieuwe Gallische munten bij, wat logisch is omdat het Rijk heroverd wordt door Aurelianus. Romeinse munten komen in deze periode ook weinig voor.

De toename van Gallische munten kan komen door intensiever contact met het Gallische Rijk, bijvoorbeeld door rekrutering in het Romeinse leger of verhoogde handel. Het Gallische Rijk zou handel over de noordelijke grens geïntensiveerd hebben omdat goederen uit andere delen van het Rijk moeilijker verkrijgbaar waren. Er is dus tot aan 270 juist een verhoging van Centrale munten in Barbaricum. Hierna verdwijnen deze munten uit de circulatie en nemen de aanwezige Gallische munten en latere imitaties de circulatie over.

Kijkend naar de spreiding van de munten in de muntschatten qua muntplaats lijken er geen opvallende dingen te gebeuren in Barbaricum. De Centrale munten komen vooral

vanuit Rome. Rome was een grote productieplaats van munten en de centralisatie van munten onder Valerianus I en Gallienus heeft dit in de tweede helft van de derde eeuw alleen maar vergroot.⁵⁹ Ook valt op dat Lyon (Lugdunum) met 4,5 procent een aanzienlijk aandeel heeft. Alle munten uit Lyon zijn afkomstig van Valerianus of Gallienus. In 257 verplaatst Valerianus de munt van Viminacium naar Gallië, wellicht om Gallienus te helpen bij het financieren van zijn oorlogen aan de Rijn grens.⁶⁰ De precieze plek van deze munt is niet bekend. Roger Bland stelt in zijn onderzoek dat het een van drie plekken kan zijn, Trier, Lugdunum of Keulen. Zelf is hij het meest een aanhanger van Lyon als plaats. Dit komt ook overeen met de munten gevonden in Barbaricum.

De Gallische munt valt logischerwijs weg zodra Postumus het Gallische Rijk sticht. Van de andere grote productieplaatsen mist alleen Antiochië.⁶¹ De afwezigheid van Antiochië is allereerst geografisch gezien logisch aangezien deze munt het meest oostelijk is van alle. Hiernaast neemt deze munt sowieso in belangrijkheid af na 261. Deze munt lijkt uit de genade te vallen nadat deze tijdelijk onder controle kwam van de usurpator Macrianus en zijn zoons.^{62,63}

Voor de Gallische munten zijn er drie verschillende plekken waar ze vandaan komen, Lugdunum, Keulen en de Gallische munt. Opnieuw is niet bekend waar de Gallische munt precies was. De aanwezigheid van deze drie plekken is niet vreemd voor het Gallische Rijk.

⁵⁹ C. Găzdac, 'Coin hoards from Roman Dacia' in: J. Mairat (ed.) et al., *Coin Hoards and Hoarding in the Roman World* (Oxford 2022), 130-196 aldaar 163.

⁶⁰ Bland, *From Gordian*, 530.

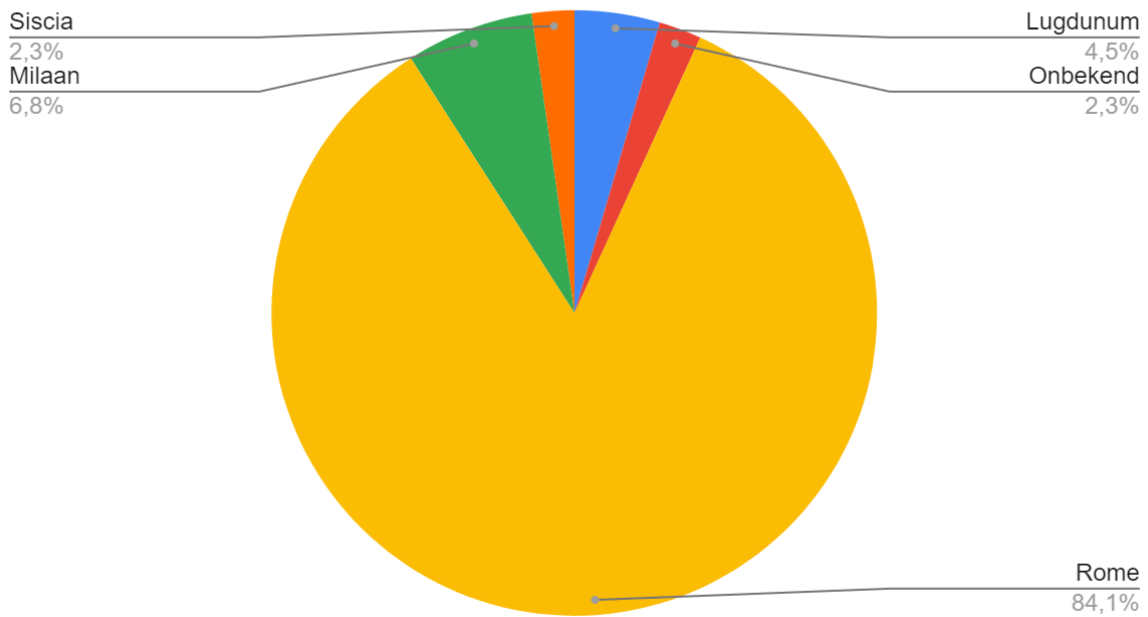
⁶¹ De Blois, *Gallienus*, 101-2

⁶² L. Claes, 'Coins with power? Imperial and local messages on the coinage of the usurpers of the second half of the third century (AD 253 - 285)' in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* (2015 vol. 102), 15-60 aldaar 23.

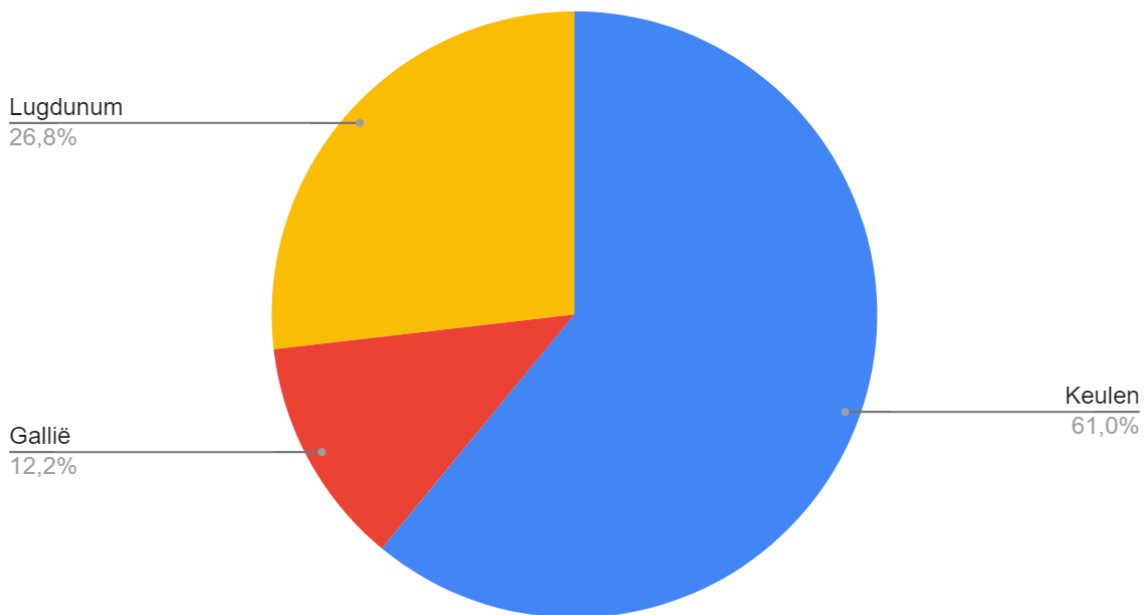
⁶³ Bland, *From Gordian*, 527.

Figuur 7: Muntplaatsen van munten in muntschatten Barbaricum

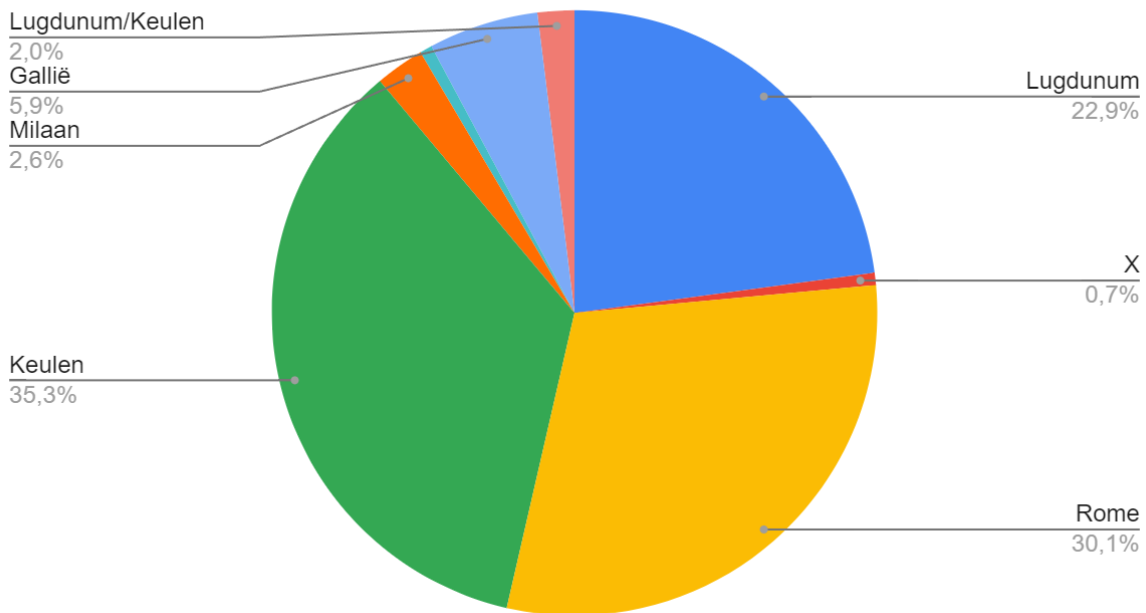
Spreiding muntplaatsen Centrale munten Barbaricum

Spreiding muntplaatsen Gallische munten Barbaricum

Spreiding muntplaats munten Barbaricum

Losse muntvondsten in Barbaricum

Voor de losse muntvondsten is voor dit onderzoek gebruik gemaakt van de data die beschikbaar is in de gelinkte databases van NUMIS/PAN. In de data van NUMIS/PAN, welke 1506 munten bevat van de periode tussen 253 en 284, zijn er 481 gevonden in Barbaricum. Dit komt uit op een percentage van 32 procent. Bijna precies een derde van de gevonden munten van het Gallische en Romeinse Rijk tussen 253 en 284 zijn gedaan buiten de grenzen van dit rijk. De drie onderzoeksgebieden zijn niet even groot, barbaricum bevat namelijk meer dan de helft van het Nederlandse grondgebied. Toch is de hoge hoeveelheid muntvondsten tekenend voor de nauwe contacten die het Romeinse grondgebied had met de inwoners boven de grenzen.

Figuur 8: spreiding van losse muntvondsten in verschillende gemeenten in het noorden van Nederland, geslagen tussen 253-284.

Kijkend naar losse muntvondsten valt allereerst het volgende op, slechts 24 van alle munten zijn geslagen door Aurelianus. Dit betekent dat Aurelianus' munten slechts 1 procent van de circulatie uitmaakten in de periode van 253 tot 284 in Nederland. Verder kijkend naar losse vondsten komt eenzelfde beeld naar voren. In figuur 8 zijn plekken van losse vondsten aangegeven voor zowel centrale, gallo-romeinse alsook imitatie munten. De opvallende plek in deze kaart is Franekeradeel waar erg veel munten teruggevonden zijn. In deze gemeente zijn 141 munten teruggevonden uit deze periode waarvan er slechts 13 van het Centrale Rijk afkomstig waren. Alle andere munten waren Gallo-Romeins of imitatie munten van het Gallische Rijk. Verderop in het hoofdstuk zal meer gekeken worden naar dit soort plekken met veel losse vondsten. Kijkend naar de spreiding van losse muntvondsten lijken imitaties, Gallische en Centrale munten in hetzelfde gebied te circuleren. De stippen op de kaart in figuur 9 betekent dat er minstens een munt gevonden is in deze gemeente van een iedere autoriteit. Gallische munten zijn het meest voorkomend, gevolgd door centrale munten en daarna de imitaties. Echter komen ze allen voor op ongeveer dezelfde plekken. Er lijkt dus geen regionale 'bias' geweest zijn in de circulatie van deze munten. De enige plek waar dit wel het geval lijkt te zijn is in de provincies Overijssel, (noordoost) Gelderland en Drenthe. Hier lijkt het dat de munten van het Gallische Rijk als enige voorkomen. Het gaat hier om ongeveer tien muntvondsten.⁶⁴ Er zijn in dit gebied weinig sporen van bewoning in de derde eeuw, die veelal op lijkt te houden aan het einde van de tweede eeuw zoals bij Ommen.⁶⁵ Deze losse muntvondsten tonen aan dat er in deze tijd in ieder geval verkeer van goederen en/of mensen was. Het hogere aantal munten bij de Friese meren en het lage aantal munten in Overijssel, Drenthe en Gelderland zou kunnen komen door de lagere bevolkingsaantallen in dit gebied, zoals eerder genoemd zijn er minder sporen van bewoning in dit gebied. Dit verschil zou ook bewijs kunnen zijn voor hogere zeehandel in verhouding tot handel over land. De ene verklaring sluit de andere ook niet uit. De theorie van zeehandel als leidend voor munt verspreiding is ook terug te zien in de provincies van Overijssel en Gelderland waar drie van de zes vondstplaatsen langs de IJssel liggen. Kijkende naar de theorieën over toenemende invallen en onzekerheid is een voorkeur voor handel over zee in plaats van land, ook logisch vanuit het oogpunt van handelaren. Dit onderzoek kan deze theorie echter niet helemaal bekrachtigen, verder onderzoek naar bijvoorbeeld het aantal scheepswrakken zou hiervoor handig zijn.

Twee opvallende 'hotspots' zijn het gebied rondom Castricum en het westen van Friesland waar munten van alle drie de autoriteiten voorkomen in grotere getalen. Allereerst

⁶⁴ NUMIS geeft er tien, alleen munt 1032738 zou ook kunnen bestaan uit een kleine schat van meerdere munten

⁶⁵ J. van der Leije, *Archeologische prospectie met ingreep in de bodem te Jabekke, Legeweg, Varsenare-Noord* (Archolrap. 367 2017), 74.

heb je de gemeenten Velsen, Castricum en Uitgeest. In de Romeinse tijd was er in de omgeving van Castricum een rituele offerplaats, ook wel bekend als Dorregeest. In de drie gemeenten zijn 27 munten gevonden uit de tijd 253-275, waarvan 23 in Castricum. Er zijn in deze regio sporen van continue bewoning van de ijzertijd tot aan de vroege vijfde eeuw.⁶⁶ De meeste van de gevonden munten in dit gebied zijn gallische imitaties of munten de latere Gallische keizers. Ook in dit gebied lijkt er dus een verhoogde hoeveelheid geld in omloop te komen gedurende het Gallische Rijk wat doorging in de periode erna via het gebruik van Gallische imitaties. Interessant genoeg is er in dit gebied ook een enkele Antoninianus van Aurelianus gevonden. De tweede te bespreken 'hotspot' in noord-west Friesland heeft er hier echter nog meer van. In Franekeradeel zijn er hier drie van gevonden. Dit betekent dat in regio Castricum Aureliani 3,2 procent van alle munten zijn en in Franekeradeel, waar 140 munten gevonden zijn, is dit 2,1 procent. Op plekken waar meer geldverkeer was lijken de munten van Aurelianus in Barbaricum meer voor te komen. Interessant is dat deze munten vooral de limesregio over lijken te slaan. Hier zal in het volgende hoofdstuk meer op ingegaan worden.

Tot slot is ook opvallend dat er redelijk veel bronzen geld van Postumus gevonden wordt in barbaricum. Er zijn in deze regio 31 losse vondsten gedaan van bronsgeld. In totaal zijn er in alle drie de regio's 53 losse vondsten van brons geld gedaan.

Conclusie

In conclusie lijkt er in Barbaricum tussen 253-284 geen sprake te zijn van achteruitgang in muntcirculatie. Het aantal munten neemt tussen 260 en 274 enorm toe in aantal, vooral door de circulatie van hoge hoeveelheden Gallische munten. Na 274 en de herovering van Aurelianus komen er eigenlijk weinig nieuwe Romeinse munten meer in omloop in dit gebied. Echter komen er wel barbaarse imitaties op die het gat in muntcirculatie op lijken te vullen. De munten van het Gallische en Centrale Rijk, als zowel de imitaties, lijken door elkaar heen te circuleren als een muntsysteem. De enige uitzondering hierop is midden-oost Nederland waar de munten van het Gallische Rijk bijna als enige gevonden worden. Kijkende naar muntschatten lijkt de theorie van Mairat ook toepasbaar op Nederlands Barbaricum. Gallienus' munten blijven weg uit muntschatten met Postumus als TPQ, maar komen terug in circulatie bij latere muntschatten. Er lijkt dus wel enige selectie geweest te zijn op intrinsieke waarde in muntschatten, de terugkomst op latere momenten maakt het onlogisch dat deze selectie politiek geweest is zoals bijvoorbeeld Van der Vin beargumenteert.

⁶⁶ J. de Koning, *Terug naar Dorregeest... Uitgeest-Dorregeest, offerplaats, nederzetting en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen* (Zaandijk 2016), 597.

Hoofdstuk 2: Limes

Het tweede hoofdstuk kijkt naar muntvondsten die gedaan zijn in de zogenoemde *limes*. Dit was de grens van het Romeinse Rijk en loopt in Nederland ongeveer gelijk met de stroom van de Rijn. De Rijn liep in oudere tijden echter verder naar het noorden, zo was het huidige Katwijk bijvoorbeeld onderdeel van deze grens en niet Rotterdam waar de Rijn tegenwoordig in zee uitloopt. Langs deze grens waren op verschillende plekken troepen gelegerd om deze te verdedigen. Deze troepen verbleven veelal in forten genaamd *castella* (castellum in enkelvoud). Deze troepen kregen betaald en gaven dit geld uit aan producten waaraan zij behoefte hadden. Rondom deze kampen ontstonden dorpen waar handelaren en de families van deze soldaten woonden. Deze lokale economie werd dus vooral gedragen door de aanwezigheid van deze soldaten. Voor dit onderzoek zal er in een straal van 20 kilometer zowel boven als onder de *limes* gekeken worden naar hoe deze economie zich in de jaren 253 tot 284 ontwikkelde.

Muntschatten

Dit wordt gedaan door opnieuw te kijken naar muntschatten die staan in de CHRE database en losse muntvondsten die te vinden zijn in NUMIS/PAN. De N van het aantal gevonden munten in muntschatten is 30. Er zijn hiertegenover wel meer losse vondsten gedaan in dit gebied. De data van NUMIS/PAN geeft een N van 663 munten. Het gebrek aan muntvondsten in muntschatten ten opzichte van barbaricum is opvallend, maar niet onverklaarbaar. Allereerst is het aantal gevonden muntschatten kleiner dan dat van Barbaricum. Barbaricum telde tien muntschatten in de onderzochte periode. Het limesgebied heeft er zes. Het verschil zit hem ook in de grootte van de schatten zelf. De schatten in barbaricum hebben een gemiddelde N van 23. De muntschatten in het limesgebied hebben een N van 5, dit ook omdat van de zes muntschatten er drie bestaan uit één enkele aureus. Hiernaast zijn er dus wel meer losse vondsten gedaan in dit gebied. Hierdoor lijkt het alsof geld minder opgepot werd dan boven de Romeinse grens. Het zou kunnen dat mensen boven de grens Romeins geld als iets van waarde zagen wat je bewaarde of alleen gebruikte als je handel wilde drijven onder de limes. Binnen de grenzen was er meer mogelijkheid om het geld uit te geven dus werd het minder lang op zak gehouden. Dit is echter puur een hypothetische redenatie.

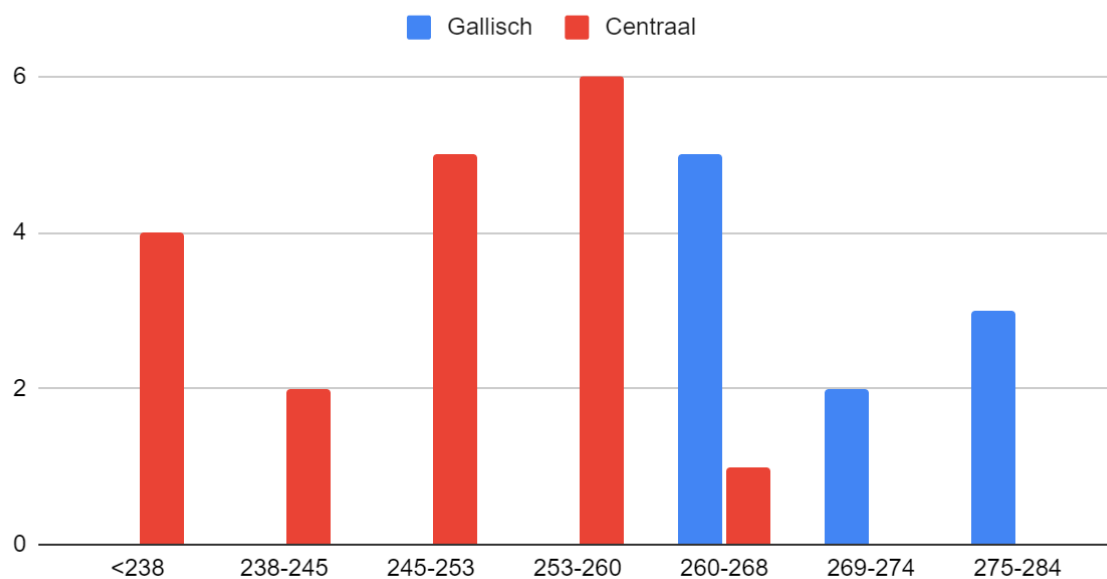
Spreiding Gallo-Romeinse versus centrale munten

Kijkend naar de spreiding van Gallo-Romeinse en centrale munten valt op dat de Centrale munten een stuk groter aandeel zijn van de muntschatten dan in Barbaricum. Er zijn in dit

gebied tien Gallische munten in muntschatten gevonden terwijl er achttien Centrale munten gevonden zijn. Dit betekent dat Gallische munten slechts 35 procent van de muntschatten besloegen. Het verschil met Barbaricum kan verklaard worden als er gekeken wordt naar de jaren waarin de Centraal-Romeinse munten geslagen zijn. Het figuur hieronder toont de maakjaren van alle munten in muntschatten in het limesgebied.

Figuur 9: Spreiding Gallisch en Centrale munten in muntschatten Limesgebied

Spreiding Gallisch en Centrale munten in muntschatten Limesgebied

Van de 18 munten gemaakt door keizers gezeteld in Rome zijn er zeventien van de tijd voordat het Gallische Rijk bestond. Zodra het Gallische Rijk ontstaat neemt deze de circulatie bijna volledig over. Dit komt overeen met het beeld uit barbaricum waar de Gallische munten ook dominant zijn. De hogere hoeveelheid Centrale munten in het limesgebied ten opzichte van barbaricum past ook in het eerder geschetste beeld van barbaricum. In het limesgebied zijn al eeuwen Romeinse troepen en dus ook Romeinse munten in omloop. In muntschatten is het dan ook logisch dat er ook oudere Romeinse munten te zien zijn. De theorie dat juist ten tijde van het Gallische Rijk contacten met barbaricum aangehaald wordt verklaard waarom we deze oudere munten niet terugzien in barbaricum. Gezien de lagere hoeveelheid munten kan deze grafiek wel vertekend zijn door een klein aantal vondsten.

Figuur 10: Spreiding van muntschatten met een TPQ 253-284 in het Limesgebied. (eigen onderzoek R.C. Rip op basis van CHRE database)

Kijkende naar de spreiding van de muntschatten valt er weinig op te merken. De muntschatten zijn allemaal gevonden op plekken waar zowel soldaten gelegerd waren als *vici* waren.

Gouden muntschatten

Beginnend met de gouden munten valt op dat alle aurei geslagen zijn door Gallisch-Romeinse keizers. Er zijn in het limesgebied geen gouden munten gevonden van Centraal-Romeinse keizers. Een van de gouden munten is geslagen door Postumus, de overige twee zijn van Victorinus. De eerste gevonden munt is die van Postumus welke gevonden is in Nijmegen in 1782. Er is weinig bekend over de context van deze vondst. De opdruk van de munt is ons wel overgeleverd. De munt heeft op de voorzijde een buste van Postumus met de tekst POSTVMVS AVG. Op de keerzijde staat Roma afgebeeld met Victoria in haar hand. De tekst op de munt is ROMAE AETERNAE. Het gebruik van de tekst is niet bijzonder voor Romeinse keizers. *Roma(e) Aeterna(e)* munten werden al door Hadrianus geslagen en ook de centrale tegenkeizer Gallienus liet deze munten slaan.⁶⁷ Interessant is dat ondanks dat de Gallische keizers nooit Rome in handen hadden toch haar benoemden en vereerden op munten zoals volgens Romeinse numismatische traditie gebruikelijk was. Deze munt is dan ook extra bewijs voor het argument dat de Gallische keizers zichzelf niet zagen als afscheiding, maar als legitieme Romeinse keizers.⁶⁸

De tweede gouden munt is er een van Victorinus en is gevonden in Ter Heijde-Monster. Deze munt is gevonden in de Duinen en is door een van de bezitters tot sieraad vermaakt. Deze munt is gevonden in 1831 en zou onderdeel uitgemaakt kunnen hebben van een muntschat bestaand uit 8 munten volgens NUMIS/PAN. Hier is echter geen ander bewijs voor te vinden. De munt toont op de voorkant Victorinus met de tekst IMP

⁶⁷ Voor Hadrianus zie bijvoorbeeld RIC II 2nd edition, *Hadrian*, 2339-2341. Voor Gallienus bijvoorbeeld Göbl, 1414.

⁶⁸ Mairat, *Galic empire*, 197.

VICTORINVS PF AVG. De achterkant toont wederom de keizer die hier een knielende vrouw overeind helpt. De inscriptie van de keerzijde is INDVLGENTIA AVG. De afbeelding op de keerzijde toont erg veel overeenkomsten met een munt van Postumus welke de tekst RESTITVTOR GALLERIVM heeft. Mairat stelt dat de vrouw op deze munt dan ook gezien moet worden als personificatie van Gallië.⁶⁹ Deze munt zou terug kunnen slaan op de overwinning van Victorinus op Autun in 270.⁷⁰

Figuur 11: Vergelijking tussen Mairat, Victorinus, 603 (RIC V, Victorinus, 4) en de aureus van muntschat Houten.

De derde gouden munt is opnieuw van Victorinus en is gevonden in 2021. Het betreft bij deze munt echter slechts een fragment wat over is gebleven. Deze munt is gevonden in Houten en is vanwege de slechte staat moeilijk te determineren. Kijkende naar de overgebleven tekst op deze munt staat op de voorzijde nog VIC en op de keerzijde IX A. Deze tekst komt voor op twee *Adivtrix* munten van Victorinus.⁷¹ Deze munten hebben dezelfde keerzijde maar verschillen aan de voorzijde. Op munt 603 heeft de keizer de titelatuur van Pius Felix erbij welke ontbreekt bij munt 624. Qua beeltenis staat in munt 603 Victorinus naar links terwijl hij op munt 624 naar rechts staat met een speer vast. Als je het fragment van de munt gevonden in Houten vergelijkt met deze munten lijkt het hier te gaan om munt 603. Op figuur 11 hierboven zie je de beide zijdes van munt 603 vergeleken met de

⁶⁹ Mairat, *Galic Empire*, 169.

⁷⁰ Drinkwater, *Galic Empire*, 182.

⁷¹ Mairat, *Galic Empire*, munten 603 en 624.

munt uit Houten. De hoofdband en het gezicht van Diana komen perfect overeen bij beide munten. Hetzelfde geldt ook voor het hoofd van Victorinus en de lauwerkrans.

Figuur 12: Vergelijking tussen Göbl, Gallienus, 844 (RIC V, Gallienus (joint reign), 2) en Mairat, Victorinus, 603 (RIC V, Victorinus, 3)

Allereerst valt op dat de keizer afgebeeld staat naar links. Dit is ongebruikelijk aangezien keizers in de tweede helft van de derde eeuw veelal naar rechts afgebeeld stonden. Hiernaast houdt Victorinus in zijn rechterhand een speer en een schild in zijn linkerhand. Dit munttype lijkt een directe verwijzing naar een *victoria germanica* munt die Gallienus liet slaan tijdens zijn deelheerschappij, welke hierboven in figuur X ook staat.⁷²

Kijkende naar de keerzijde valt als eerste de godin Diana op. Mairat stelt dat de beeltenis van Diana op deze munt geïnspireerd is door de *conservatores* munten van Postumus die, net als deze munt ook, in Trier geslagen zijn. Echter is de inscriptie op deze munt van Victorinus dus wel anders. De term ADIVTRIX komt niet op andere Romeinse munten voor. Deze term zou kunnen verwijzen naar de legioenen I en II *adiutrix* als deze trouw waren aan de Gallische keizers. We weten niet heel veel van deze legioenen in de derde eeuw behalve dat ze gelegerd waren in Pannonië in de tweede helft van de derde eeuw. Een grafsteen van een centurion in *Legio I Adiutrix* toont aan dat dit legioen in Pannonië was in de tweede helft van de derde eeuw.⁷³ Een votiefaltaar opgericht door een

⁷² R. Göbl, *Die Münzprägung Der KaiservValerianus I/Gallienus/Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus / Quietus (260/262)* (Wenen 2010), Gallienus munt 844.

⁷³ CIL 03, 04315.

prefect van *Legio II Adiutrix* verteld ons zelfs dat ergens tussen 253 en 268 dit legioen hier geweest moet zijn.⁷⁴ Kijkend naar Gallienus' muntslag heeft hij voor beide legioenen munten laten slaan tijdens zijn deelheerschappij.⁷⁵ Tijdens zijn alleenheerschappij gebeurt dit niet meer. Echter zijn er ook geen munten van Gallische keizers die duidelijk refereren aan deze legioenen. De afbeelding van Diana wordt zoals eerder gesteld door Mairat gekoppeld aan de *conservatores* munten omdat daarop Apollo en Diana afgebeeld staan.⁷⁶ De afwezigheid van Apollo is echter niet te verklaren door Mairat. Kijkende naar de overeenkomsten en verschillen tussen de *conservatores* munt van Postumus en de *Adiutrix* munt van Victorinus is de voorzijde compleet anders. Op de keerzijde is de enige overeenkomst de beeltenis van Diana. Echter is Apollo afwezig op deze munt en is de tekst ADIVTRIX AVG in plaats van CONSERVATORES AVG. Logischer is wellicht de redenatie dat deze munt geslagen kan zijn voor een van deze twee legioenen omdat ze trouw waren aan Victorinus. Deze legioenen waren voor het ontstaan van het Gallische Rijk gestationeerd in Pannonië, een regio waar de godin Diana veel vereerd werd.⁷⁷ Als een van deze legioenen trouw zou zijn geweest aan de Gallische keizers, verklaart dit de afwezigheid van deze legioenen op de munten van Gallienus tijdens zijn alleenheerschappij als zowel de keerzijde van deze Victorinus munt.

Zilveren muntschatten

Er zijn in het limesgebied drie zilveren muntschatten gevonden. De eerste is Vechten 1892-1894, de tweede is Buren 2002 en de derde is Tiel Passewaaij 1997. De schatvondst in Vechten betreft drie munten welke gevonden zijn tussen 1892 en 1894. Er is over deze munten weinig bekend behalve dat het twee Antoniniani betreft van Valerianus I en een enkele Antoniniani van Postumus. Vechten is de locatie van een van de oudste *castella* in Nederland. Dit fort genaamd Fectio was in de derde eeuw ook nog in gebruik.⁷⁸ Kijkende naar de volgende muntschat Buren kan er meer gezegd worden. Deze muntschat staat in de database van CHRE bekend als Maurik, een klein dorpje in de gemeente Buren. CHRE heeft verder weinig verdere informatie. Liesbeth Claes heeft deze muntschat echter in eigen onderzoek ook gevonden en heeft meer informatie over de context van de vondst. De munten zijn gevonden in een strook waar ook veel paardenbotten en een Merovingische riemtong gevonden zijn. Maurik was de waarschijnlijke locatie van het Romeinse *castellum Mannaricium*. Dit *castellum* zou gelegen zijn op de plek waar tegenwoordig het Eiland van

⁷⁴ AE 1965, 0009B.

⁷⁵ voor *Leg II*, Göbl 990 en 991, voor *Leg I*, Göbl 981, 982 en 983.

⁷⁶ Mairat, *Galic Empire*, 167.

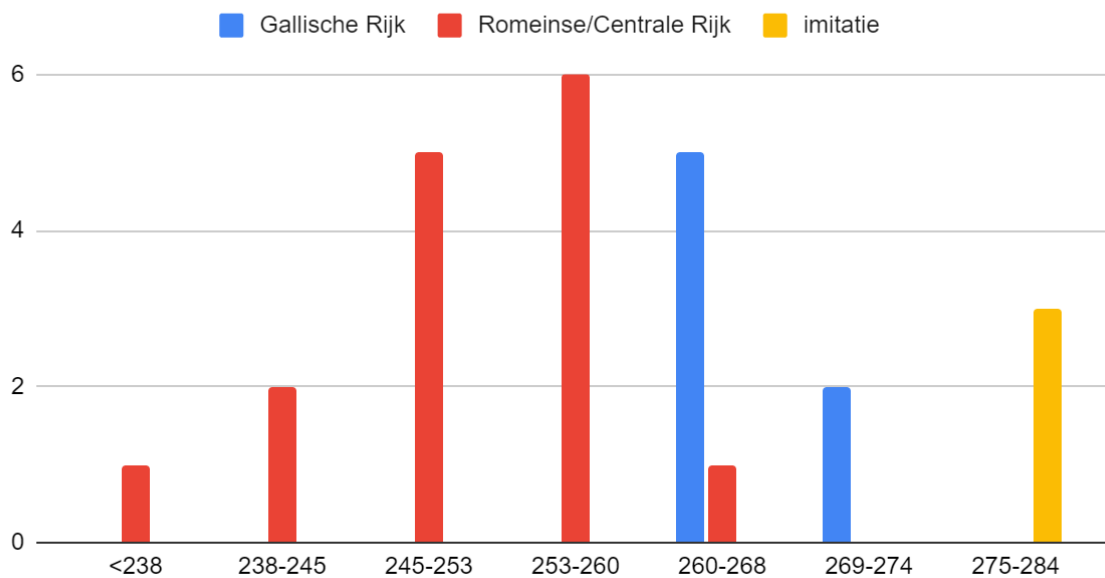
⁷⁷ De Blois, *Gallienus*, 103.

⁷⁸ M.J.M. Zandstra and M. Polak, *De Romeinse versterkingen in Vechten-Fectio. Het archeologisch onderzoek in 1946-1947* (Nijmegen 2012), 249.

Maurik ligt, een dode arm van de Lek. Omdat deze locatie tegenwoordig onder water ligt is het lastig om informatie over het fort te krijgen. De vele vondsten in dit gebied vertonen echter geen sporen van verplaatsing door de rivier waardoor aangenomen kan worden dat het fort hier gestaan heeft.⁷⁹

Figuur 13: Spreiding Gallische en Centrale munten in muntschat Buren

Spreiding Gallisch en Centrale munten in muntschatten Limesgebied TPQ 253-284

Deze muntschat bestaat uit vijftien munten en heeft een TPQ van 268. De Centrale en Gallische munten zijn in deze muntschat net als in de muntschat van Schagen Witte Paal III compleet gescheiden. Ook heeft deze muntschat net als Schagen Witte Paal III ook denarii. De muntschat Buren 2002 heeft drie denarii van Caracalla en eentje van Maximinus I. Het grote verschil met de muntschat in Schagen Witte Paal III is dat deze muntschat geen trekken heeft van een zogenoemde 'emergency hoard' waarbij het aantal munten in de muntschat sterk toeneemt in de buurt van de TPQ. Dit omdat de persoon van wie deze muntschat was door omstandigheden zich genoodzaakt voelde om geld op te potten. Deze muntschat loopt ook op, maar neemt richting de TPQ weer af waardoor het eerder lijkt op een zogenoemde spaarschat. De sluitende keizer in deze munt is net als Schagen Witte Paal III ook Postumus waardoor de eerder besproken theorie van Mairat, waar muntschatten

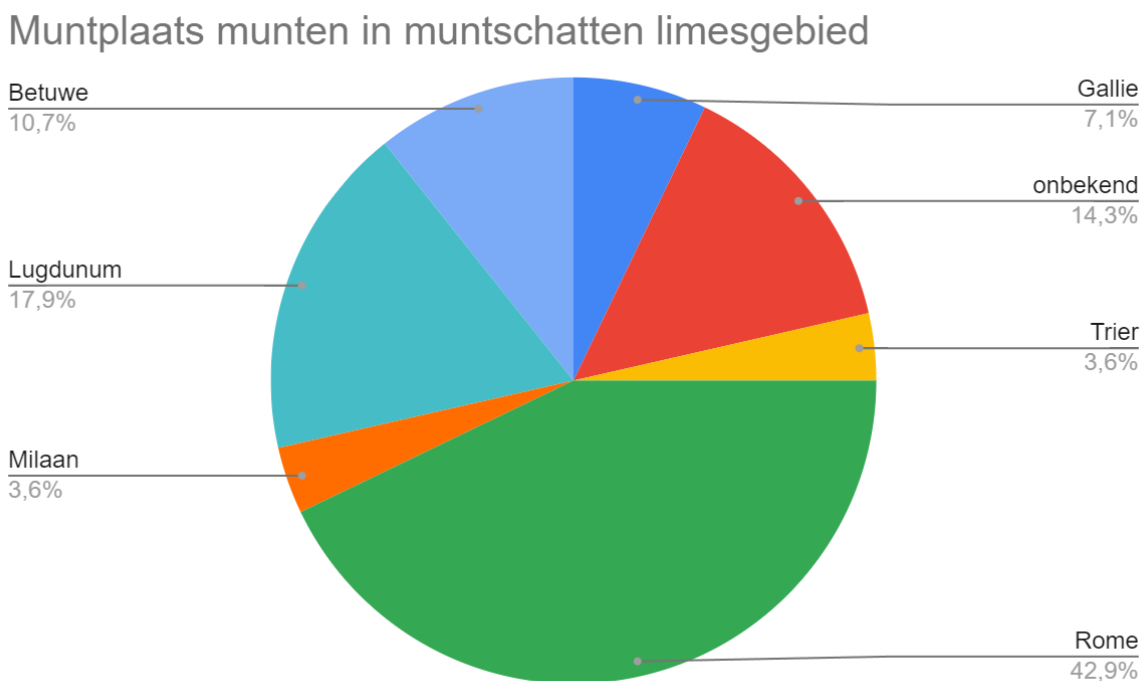
⁷⁹ W. Kuijpers, *The washed-out Roman sites along the limes in the province of Gelderland* (2021), 13.

die sluiten met Gallische munten voor 268 geen Gallieni hebben.⁸⁰ De afwezigheid van latere munten zorgt ervoor dat aangenomen kan worden dat deze muntschat voor 269 verloren is gegaan, en dat dus de Merovingische riemtong niet bij deze schat hoort maar op een later moment verloren is gegaan in hetzelfde gebied.

De derde zilveren muntschat is gevonden in Tiel Passewaaij bij de aanbouw van de gelijknamige nieuwbouwwijk in 1997. Er is in 2001 hier ook een grotere schatvondst gedaan waarvan de munten niet verder gedetermineerd kunnen worden dan dat het barbaarse imitaties zijn. Over dit fenomeen zal bij de losse vondsten in het limesgebied verder gesproken worden. Over de munten in de muntschat van 1997 is eveneens weinig bekend behalve welke keizer erop staat. De muntschat bestaat uit zes munten. Deze schat bevat een enkele Antoninianus van de keizers Gallienus, Quintillus en Postumus en drie barbaarse imitaties.

Vergelijking muntschatten in het limesgebied

Figuur 14: verdeling van muntplaats in de muntschatten gevonden in het limesgebied

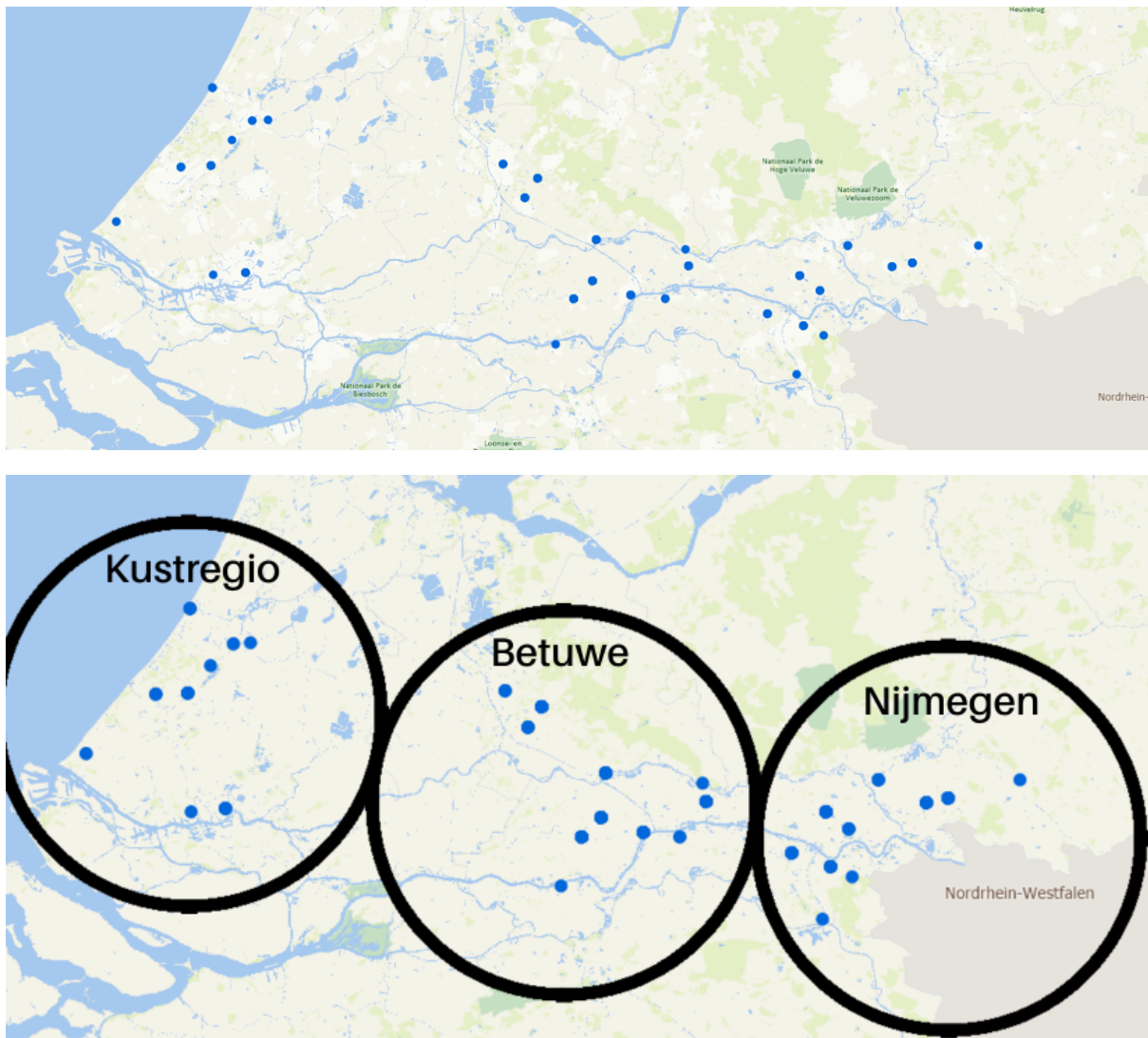
Kijkend naar de spreiding van de muntplaats van alle munten gevonden in schatten in het limesgebied is er een ander beeld dan in barbaricum. Gezien de kleine N is het onnodig om een losse grafiek van beide soorten munten te maken en is deze gemengde grafiek

⁸⁰ Zie hoofdstuk 1 barbaricum of J. Mairat, 'Coin Hoards of the Gallic Empire' in: Jerome Mairat, Andrew Wilson, and Chris Howgego (eds), *Coin Hoards and Hoarding in the Roman World* (Oxford, 2022) 89-110, esp. 103-4.

voldoende. Gezien het feit dat er relatief meer Centraal-Romeinse munten gevonden zijn in muntschatten in het limesgebied is het logisch dat de muntplaatsen van het Centrale Rijk een groter aandeel hebben dan voor barbaricum. Rome is de primaire muntplaats voor Romeinse munten net als in barbaricum. De een na grootste muntplaats is die van Lugdunum welke in dit geval bestaat uit twee munten van de Licinii en drie van Postumus. De twee munten van de Licinii komen uit de periode van 253-260 toen ze nog de controle over dit gebied hadden en het de primaire muntplaats was om de troepen in het limesgebied te betalen.⁸¹ Een derde opvallende naam in deze grafiek is die van de Betuwe. De Betuwe is een streek in Nederland in Oost-Gelderland tussen de Rijn en de Waal. In dit gebied zijn erg veel barbaarse imitaties gevonden waardoor het aannemelijk is dat er in dit gebied een muntplaats was voor de barbaarse imitaties die opkomen na de hervormingen van Aurelianus na 275. Verderop in dit hoofdstuk wanneer er gekeken wordt naar losse muntvondsten zal dit argument verder toegelicht worden.

⁸¹ Bland, *From Gordian III*, 530.

Figuur 15: Spreiding van losse muntvondsten in het limesgebied met invloedsgebieden

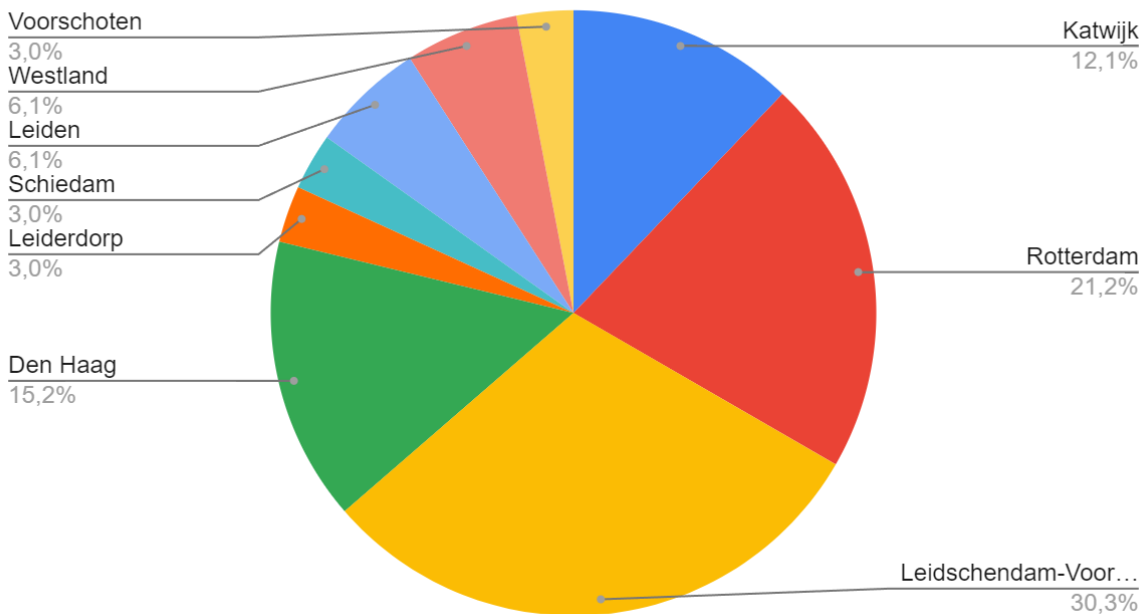
Losse muntvondsten in het limesgebied

Kijkend naar de spreiding van de losse muntvondsten in vergelijking tot de muntvondsten gedaan in muntschatten lijkt er eenzelfde patroon te zijn met vondsten aan de kust, een stuk met weinig vondstmateriaal tot aan Utrecht waar meer gevonden wordt en meer vondsten rond de Betuwe en Nijmegen. Hierdoor kan je vondsten in dit gebied als het ware in drie invloedsferen opdelen. De regio aan de kust, de Betuwe en de regio Nijmegen.

In de kustregio zijn in totaal 33 vondsten gedaan wat betrekkelijk weinig is aangezien die totale N van losse muntvondsten in het limesgebied 663 is. Dit betekent dat slechts vijf procent van alle vondsten hier zijn gedaan.

Figuur 16: Spreiding losse muntvondsten kustregio.

Spreiding losse muntvondsten kustregio

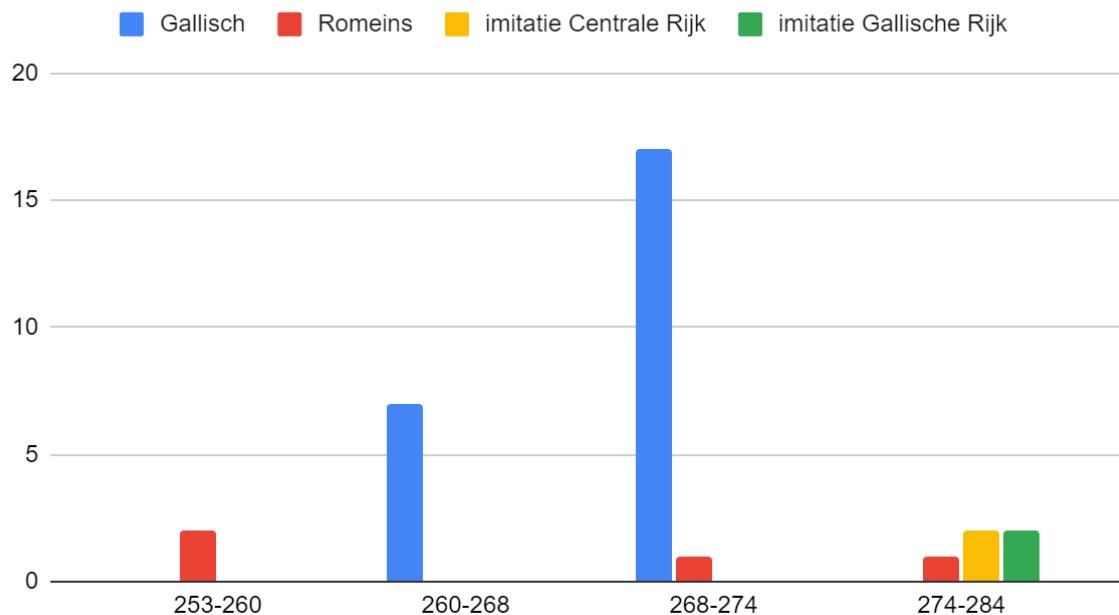
Allereerst kijkende naar de spreiding van de munten in deze regio valt op dat er vier plaatsen sterk vertegenwoordigd zijn. Dit zijn Leidschendam-Voorburg, Rotterdam, Den Haag en Katwijk. De grootste vondstplaats hiervan is Leidschendam-Voorburg. Op deze plaats lag in Romeinse tijd het *Municipium Aelium Cananefatium* ofwel het Forum Hadriani. Deze stad was een belangrijke spil in de lokale economie en had een goed wegennet waarmee niet alleen lokale, maar ook plekken verder weg, zoals Tongeren, bereikbaar waren.⁸² Hiernaast liep langs deze stad ook het Kanaal van Corbulo welke rond het jaar 50 door de gelijknamige generaal werd aangelegd. Dit kanaal liep van het huidige Naaldwijk waar destijds de Maas in zee uitmondde tot aan Leiden waar de Rijn hetzelfde deed. Kijkend naar de geografische spreiding kan aangenomen worden dat er economisch verkeer in de periode 253-284 via de Maas en omhoog met dit kanaal plaatsvond. Dit zou verklaren waarom rondom Rotterdam, en rondom de loop van het kanaal van Corbulo zelf, veel vondsten zijn. Het opvallende gat langs de gehele limes tussen Leiden en Utrecht is bijzonder. In dit gebied lagen meerdere castella, zoals in Alphen aan de Rijn, Zwammerdam en Woerden. Het ontbreken van muntmateriaal zou kunnen omdat deze forten in deze periode verlaten worden. Als de troepen die hier gestationeerd waren weggehaald werden zou de invoer van geld om deze troepen te betalen ophouden. Lokale economieën die om deze castella heen draaiden, kregen dan geen nieuw geld meer. Een tweede optie is dat er

⁸² T.M. Buijtenoord, *Forum Hadriani. De vergeten stad van Hadrianus: Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het 'Nederlands Pompeji'* (Amsterdam 2010), 725.

in dit gebied invallen vanuit barbaricum invallen zijn geweest in deze periode die het geld geroofd hebben. Dit zou bijvoorbeeld de vondst van de grote muntschat in Schagen Witte Paal III kunnen verklaren die 75 kilometer naar het noorden is gevonden.⁸³ Er is echter niet genoeg bewijs om puur op numismatische gronden een van de twee als waarheid toe te kennen. Verder onderzoek met ander materiaal zou een uitkomst zijn.

Figuur 17: Spreiding van losse vondsten in limesgebied (gemeenten: Den Haag, Leiden, Leiderdorp, Katwijk, Voorschoten, Leidschendam-voorburg, Rotterdam, Schiedam, Westland)

Spreiding van losse vondsten in limesgebied

Kijkend naar wanneer de losse vondsten geslagen zijn ontstaat eenzelfde beeld als in de rest van het onderzoek. Er zijn weinig vondsten voor de periode van de Licinische keizers. Ten tijde van het Gallische Rijk neemt het aantal vondsten drastisch toe, waarna het weer inzakt zodra dit heroverd wordt door Aurelianus.

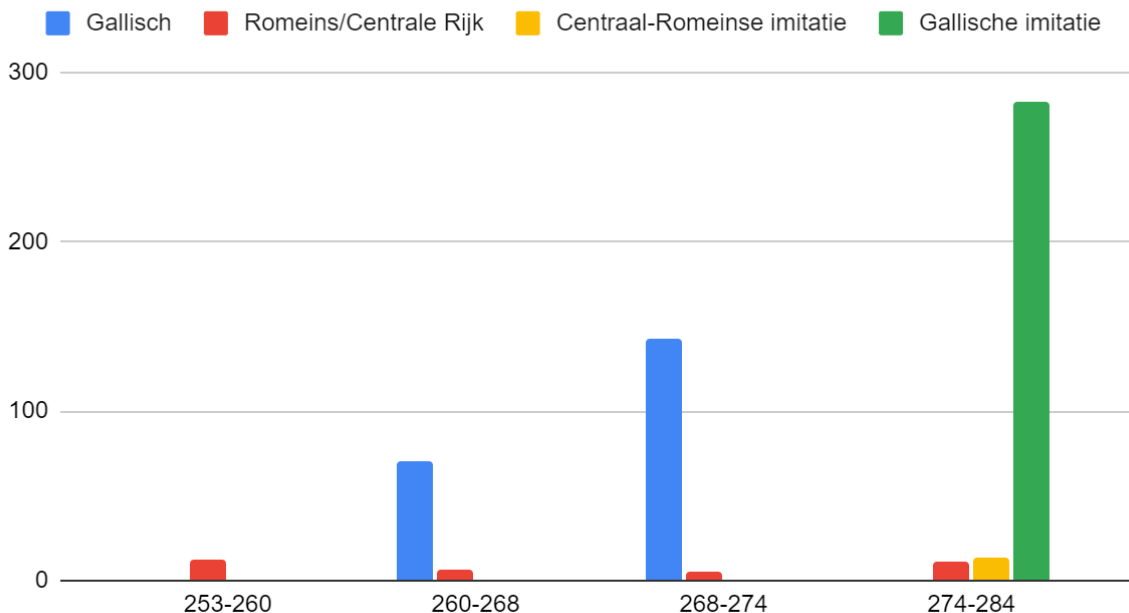
Kijkend naar de regio in de betuwe is er een compleet ander beeld. Er zijn in deze regio 545 losse vondsten aangegeven in de NUMIS/PAN database. Dit betekent dat 82 procent van alle vondsten die gedaan zijn in het limesgebied afkomstig zijn uit deze regio.

⁸³ Voor muntschat Schagen Witte Paal III zie hoofdstuk 1 pagina 17-21.

Dit terwijl er in deze regio geen grote Romeinse stad was zoals Forum Hadriani (Voorburg) of Colonia Ulpia Noviomagus (Nijmegen).

Figuur 18: Spreiding van losse muntvondsten in regio Betuwe

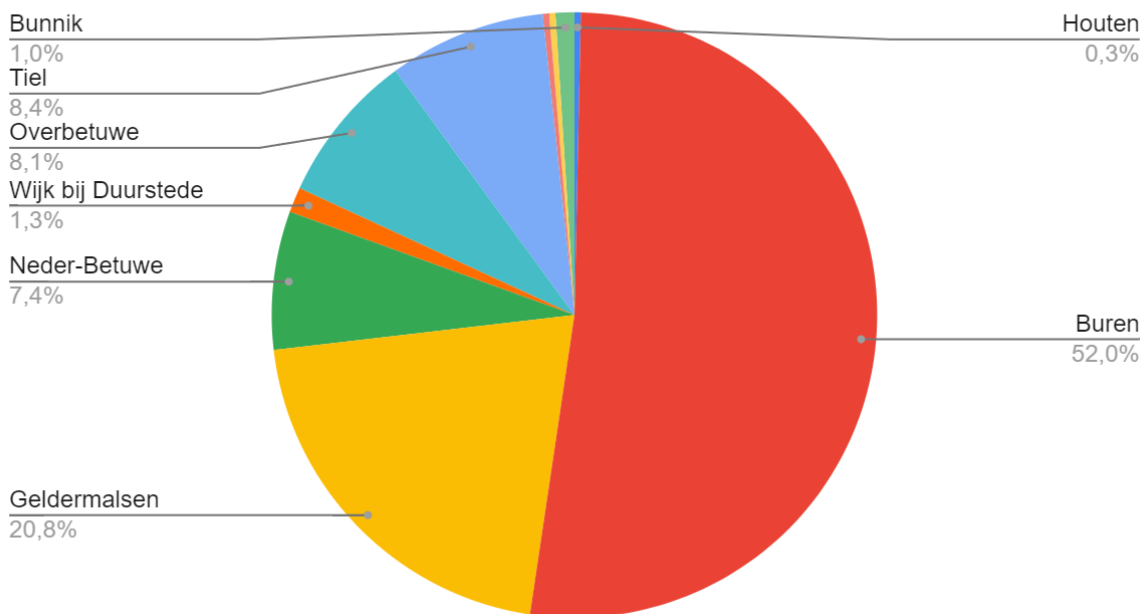
Spreiding van losse muntvondsten in regio Betuwe

Zoals te zien in de grafiek hierboven, is het beeld in de Betuwe gelijk met de rest van de onderzochte gebieden in dit onderzoek tot aan de val van het Gallische Rijk. In de jaren 253 tot aan 260 is er weinig vondstmateriaal en neemt dit toe in de jaren van het Gallische Rijk. Waar in andere gebieden de circulatie echter terugzakt komen we in dit gebied enorm veel barbaarse imitaties tegen die geslagen zijn na de val van het Gallische Rijk. Als dan gekeken wordt naar de spreiding van deze imitatie munten, zowel Centraal als Gallisch, komt Buren naar voren als dominante vondstplaats.

Figuur 19: Spreiding van vondsten imitatiemunten in de Betuwe

Spreiding imitatiemunten Betuwe

Er zijn in de gemeente Buren in totaal 155 imitatiemunten gevonden. Aangezien deze gemeente slechts 143 vierkante kilometer omhelst is er hier gemiddeld op elke vierkante kilometer wel zo'n type munt gevonden. De vondst van zoveel imitatiemunten heeft twee interessante componenten. Allereerst betekent het dat in deze regio de geldcirculatie niet terugliep, maar juist toenam in de periode 274-284. Of dit ook een stijging van koopkracht of economische activiteit meebracht is onmogelijk te stellen. De imitatiemunten waren over het algemeen van lager kwaliteit en hadden wellicht een lager waarde dan de 'echte' Gallische en Centrale munten. Ten tweede is het interessant omdat met deze enorme dichtheid van imitatiemunten er in deze regio haast wel een productieplaats geweest moet zijn voor deze munten. Een specifiek onderzoek naar deze regio zou een goede insteek zijn voor vervolgonderzoek.

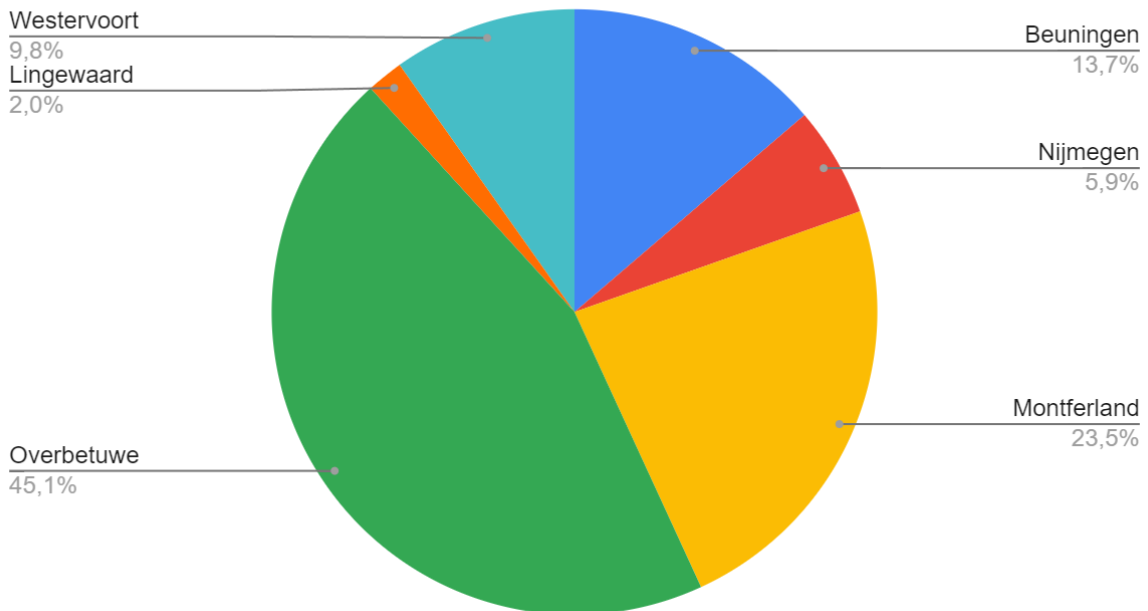
Kijkend naar de omgeving van Utrecht ontstaat weer een ander beeld. Er zijn in Utrecht en Houten twaalf losse muntvondsten gedaan waarvan er slechts twee als imitatie aangemerkt kunnen worden. Negen van de twaalf zijn van Gallo-Romeinse komaf en een enkele munt is van Gallienus alleenheerschappij. De imitatiemunten drongen niet in het westen nog in het noorden bij de limesforten bij Utrecht door, maar lijken lokaal vooral gecirculeerd te hebben in de Betuwe.

Bij de laatste nog te bespreken regio in de limesregio, Nijmegen zijn 133 losse muntvondsten gedaan voor de periode van 253 tot 284. Er zijn in deze regio 51

imitatiemunten gevonden. De vindplaats van deze munten is in de twee figuren hieronder weergegeven.

Figuur 20: Spreiding van losse muntvondsten van imitatiemunten in de regio van Nijmegen

Spreiding imitatiemuntvondsten in regio Nijmegen

Figuur 21: plaatsen waar imitatiemunten gevonden zijn in het rood.

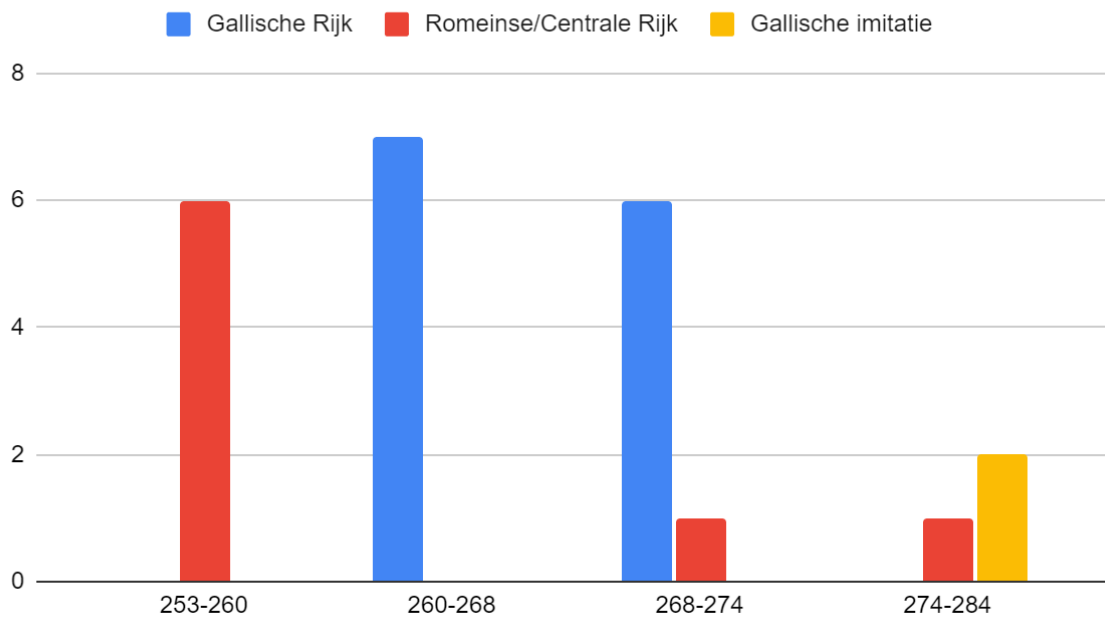
Kijkend naar de percentages imitatiemunten en de geografische ligging van deze plekken zijn er twee mogelijkheden. Ten eerste zouden de imitatiemunten geslagen in de Betuwe zich een weg kunnen vinden naar deze regio. Ten tweede zou het kunnen dat de gemeente Overbetuwe zelf ook een muntplaats had die imitatiemunten produceerde. De gemeente Overbetuwe heeft verreweg de meeste muntvondsten en in de gemeenten eromheen zijn in mindere mate ook vondsten gedaan. De tweede mogelijkheid van nog een lokaal muntatelier is daarom een logische optie.

De grote nederzetting in dit gebied in de Romeinse tijd was Nijmegen, toen nog bekend als *Colonia Ulpia Noviomagus*. Deze stad kreeg onder keizer Trajanus het marktrecht en later in de tweede of derde eeuw stadsrechten.⁸⁴ Net als Voorburg was Nijmegen een lokaal economisch zwaartepunt. Te verwachten is dan ook dat de barbaarse imitatiemunten veel terug te vinden zouden zijn in deze economie. Dit is echter net als in Voorburg niet het geval. In Nijmegen zijn drie imitatiemunten gevonden en vijftien Gallische en Romeinse munten. Dit komt neer op een percentage van 17 procent. Van alle losse vondsten in deze regio is er bij 38 procent van de munten sprake van een imitatie. Zelfs in een regio waar veel van deze imitatiemunten te vinden zijn, dringen ze moeilijk door tot de grote Romeinse centra. Hiervoor zijn twee verklaringen. De eerste verklaring is dat de meer 'geromaniseerde' inwoners van deze steden dit imitatiegeld niet accepteerden. Ten tweede zou het kunnen dat door de economische achteruitgang deze stad verlaten wordt en dat mensen meer op het platteland in de omgeving gingen wonen. Dit zou verklaren waarom er in de omgeving ten westen en noorden van Nijmegen wel veel barbaarse imitaties gedaan worden en niet in de stad zelf.

⁸⁴ J.R. Thijssen, 'De ontwikkeling van Ulpia Noviomagus Batavorum. Een overzicht van het gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen-west sedert 1989. in: 'Romeinendag 3e editie 1997', 37-40 aldaar 37.

Figuur 22: Spreiding losse muntvondsten in Nijmegen tussen 253 en 284

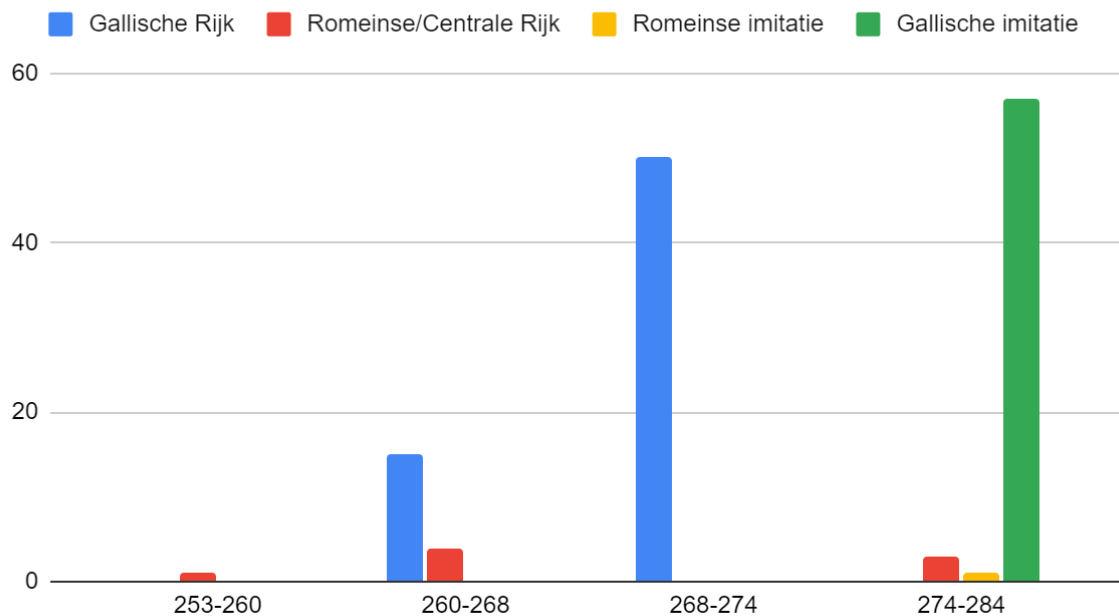
Spreiding losse muntvondsten in Nijmegen

Het figuur hierboven toont de jaren waarin de gevonden losse munten zijn geslagen. Er lijkt een stabiele instroom van munten te zijn voor de jaren 253 tot 274 die na de val van het Gallische Rijk stopt.

Figuur 23: Spreiding van losse muntvondsten in de regio rondom Nijmegen.

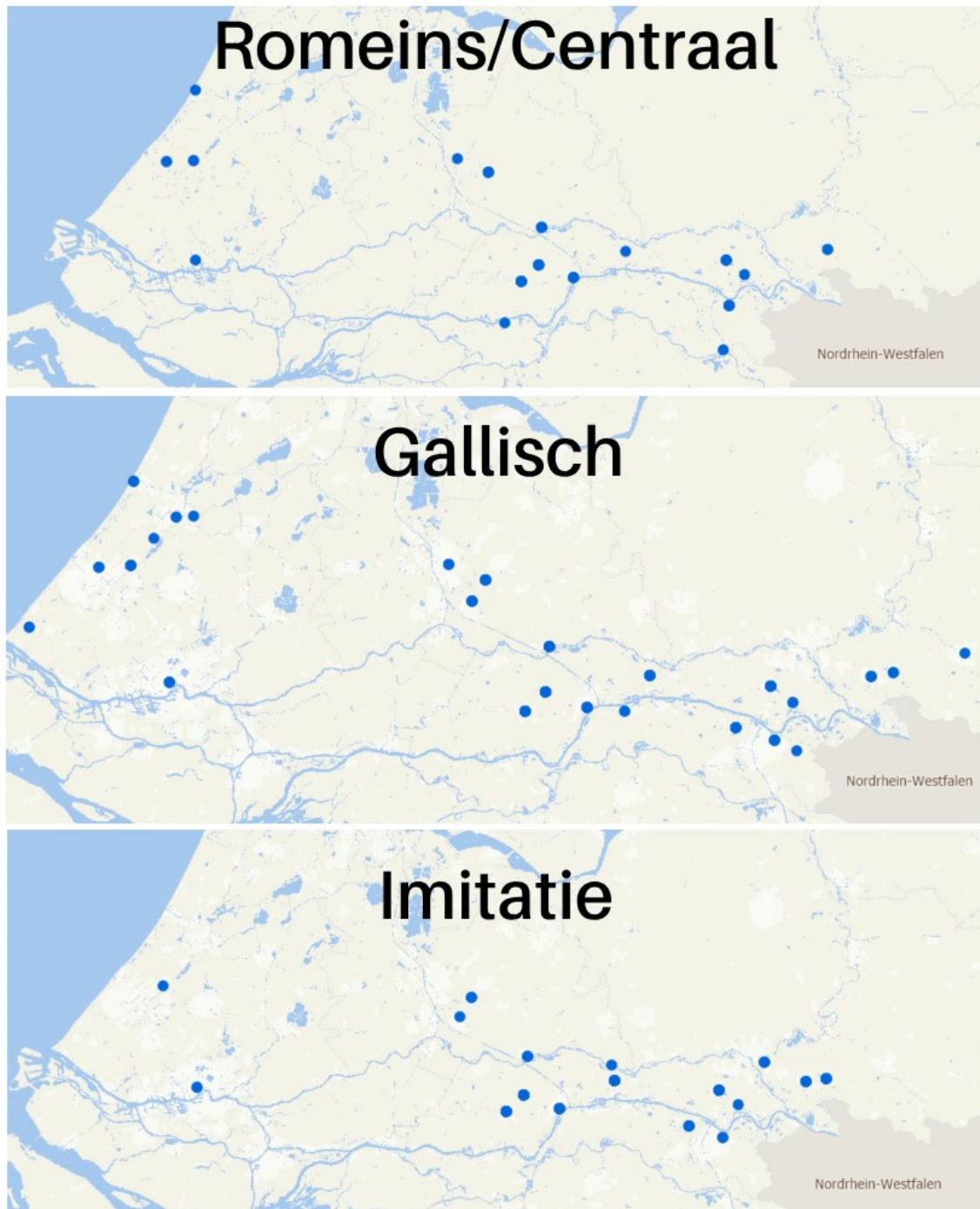
Spreiding losse muntvondsten rondom Nijmegen

Figuur 23 hierboven toont de losse muntvondsten die in deze regio gedaan zijn buiten Nijmegen om. Er is in dit randgebied sprake van een continue groei van numismatisch materiaal. Met deze groei met tegelijkertijd de inzakking in de stad Nijmegen zelf lijkt het op basis van numismatisch bewijs dat de stad in deze periode wordt verlaten. Dit betekent echter niet dat de hele regio verlaten wordt. Het lijkt eerder alsof mensen de stad verlaten en meer in de directe omgeving gaan wonen. Er moet bij deze theorie een kanttekening geplaatst worden aangezien er natuurlijk ook minder onderzoek gedaan kan worden naar munten in een stad die bebouwd is dan in rurale gebieden. Er zou in Nijmegen nog veel vondstmateriaal kunnen liggen verscholen onder de gebouwen en straten, alleen openbaar gemaakt door de aanleg van bijvoorbeeld parkeergarages.

Tot slot zal er in dit hoofdstuk nog gekeken worden naar de spreiding van muntvondsten over het hele gebied en de verschillen tussen Centrale, Gallische en imitatiemunten.

Figuur 24: spreiding van losse muntvondsten in verschillende gemeenten in het limesgebied, geslagen tussen 253-284.

Kijkend naar de distributie van losse muntvondsten ontstaat eenzelfde beeld als in barbaricum als er gekeken wordt naar de spreiding van Centrale en Gallische munten. Beide munten lijken in dezelfde gebieden te circuleren. Er zijn meer Gallische munten in omloop dus ze zijn in grotere getalen aanwezig en ook in iets meer plekken, maar het algemene beeld van beide kaarten is redelijk gelijk. Kijkende naar de imitatie vondsten verandert dit.

De circulatie van deze munten lijkt zich vooral te beperken tot het midden en westen van de limesregio. In dit gebied blijft een zekere mate van muntcirculatie overeind en in de betuwe en rondom Nijmegen neemt deze zelfs toe.

Conclusie

Kijkend naar de muntschatten en losse muntvondsten in deze regio zijn er overeenkomsten met barbaricum. Allereerst zijn in deze regio, net als in barbaricum, de Gallische munten dominant zodra ze de circulatie betreden. Ze verdringen echter de Centrale munten niet compleet. Ten tweede blijkt de theorie van Mairat wat betreft de circulatie van Gallieni in muntschatten van het Gallische Rijk ook in deze regio te kloppen.

Echter zijn er ook benoembare verschillen. Ten eerste is er in het limesgebied een duidelijke opkomst van barbaarse imitaties te zien welke zich vooral manifesteert in de regio van Nijmegen en de Betuwe. Dit doet vermoeden dat hier een of meerdere muntateliers waren die deze regio's van deze munten voorzagen. Verder kijkend naar de regio Nijmegen valt op dat de stad zelf achter lijkt te blijven in numismatisch bewijs ten opzichte van haar eigen achterland. Hierdoor lijkt het alsof er in deze periode inderdaad een ontvolking plaatsvond in de stad zelf, maar niet in de rest van de regio.

Tot slot valt op dat het gebied van de limes tussen Leiden en Utrecht, en het achterland hiervan, geen vondstmateriaal heeft uit deze periode. Twee van de mogelijke theorieën hiervoor zijn invallen van buiten de limes die geld roofden of een algehele verlating van dit deel van de limes in deze periode.

Hoofdstuk 3: Hinterland

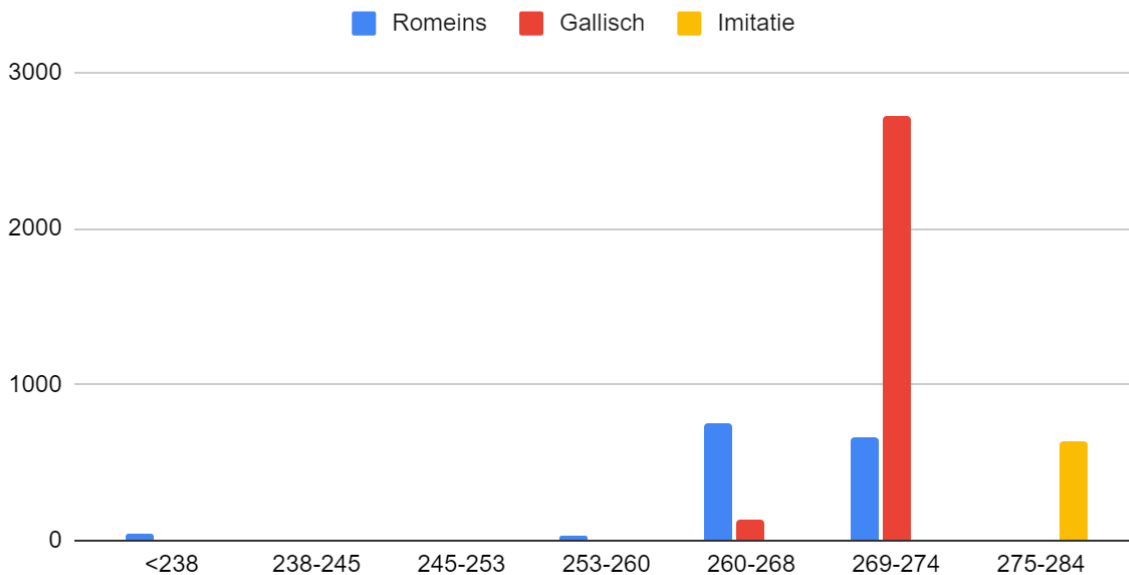
Het laatste hoofdstuk gaat over het hinterland. Dit behelst de regio die zich onder de limesregio bevindt en was een meer landelijke omgeving net als het barbaricum. Er zal ook voor dit hoofdstuk opnieuw gebruikgemaakt worden van dat uit de CHRE database voor de muntschatten en NUMIS/PAN voor de losse vondsten. Er zijn in dit gebied een aantal aanzienlijke muntschatten gevonden waaronder een hele grote in Vught. De N voor de muntschatten ligt in dit gebied dan ook op 4992 munten. Bij de losse muntvondsten is dit 343.

Muntschatten

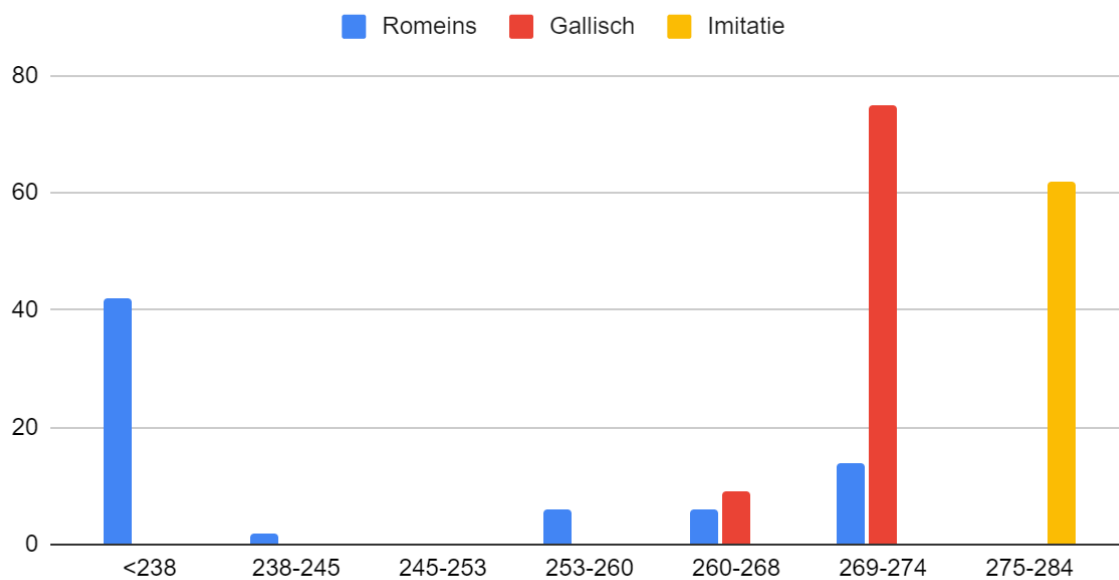
In het hinterland zijn negen verschillende muntschatten gevonden die een TPQ hebben tussen 253 en 284. Verreweg de grootste muntschat in dit gebied is die van Vught 1962. Deze muntschat bestaat uit 4778 Antoniniani, geslagen tussen 253 en 284. Hiernaast is er in Vught in 1789 ook een losse aurei gevonden van Tetricus I. Er zijn in dit gebied nog drie andere aurei gevonden, allemaal toebehorende aan Tetricus I. Een hiervan is gevonden in Esch en de andere twee zijn samen in Boxtel gevonden. De andere muntschatten bestaande uit zilveren en bronzen denominaties zijn gevonden in Aalst, Aardenburgh, Helmond en Sint Anthonis

Figuur 25: Spreiding munten in muntschatten in het hinterland

Spreiding munten in muntschatten in het hinterland TPQ 253-284

Spreiding munten in muntschatten in het hinterland TPQ 253-284, zonder Vught 1962

Spreiding Gallo-Romeinse versus Centrale munten

Op het figuur hierboven is een overzicht van alle munten in alle muntschatten die gevonden zijn in het hinterland. Allereerst moet opgemerkt worden dat de muntschat van Vught 1962 een zeer groot aandeel heeft in deze vergelijking. De muntschat Vught is in de eerste grafiek

namelijk goed voor 95 procent van de vondsten. Om te zorgen dat er niet een enorm vertekend beeld ontstaat, is er ook een grafiek gemaakt zonder deze muntschat. Kijkend naar beide grafieken valt op dat het hinterland een aantal trekken van barbaricum, maar ook van het limesgebied heeft. Een schaarste aan geld uit de periode 238-260 is in muntschatten met een TPQ 253-268 aanwezig in de grafiek van het limesgebied. Dit is ook te zien in de muntschatten in barbaricum. Zodra het Gallische Rijk ontstaat neemt de hoeveelheid geld in deze schatten enorm toe. Na de val van het Gallische Rijk loopt de gevonden hoeveelheid munten terug, maar blijft boven het niveau van munten van voor 253.

Gouden muntschatten

Er zijn in het hinterland vier aurei gevonden waarvan twee in Boxtel. De twee andere aurei zijn gevonden in Esch en Vught. Alle vier de aurei behoren toe tot Tetricus I en zijn gevonden in een straal van 10 kilometer van elkaar met in het middelpunt het dorp Esch. Deze muntvondsten geven extra bewijs voor het idee dat in de omgeving van Esch een villacomplex gelegen moet hebben in de Romeinse tijd. Andere aanwijzingen voor de aanwezigheid van zo'n complex is de vondst van de twee grafvelden die naast elkaar lagen, slechts gescheiden door de Essche Stroom. De in totaal zeven graven zijn gegraven tussen ongeveer 175 en 250 en bevatten veel rijkdom.⁸⁵ De vondst van vier aurei uit de periode 271-274 in een straal van 5 kilometer van Esch af doet vermoeden dat deze rijke familie tot op zijn minst 274 in deze omgeving gebleven is. Alleen van de munt gevonden in Vught is bekend wat het type was. Het betrof in dit geval het type Mairat, Tetricus, 828. Op deze munt staat op de voorkant Tetricus afgebeeld met het opschrift IMP TETRICVS PIVS AVG. Op de keerzijde staat SAECVLI FELICITAS met de godin Felicitas.

Zilveren en bronzen muntschatten

De eerste zilveren muntschat om te bespreken is die van Aalst 1990. Er is van deze schat weinig bekend over de specifieke omstandigheden van de vondst aangezien deze gedaan is door een amateurzoeker met een metaaldetector. De schat zelf bestaat uit 25 munten. Hiervan zijn er dertien slecht te determineren. Hierom zal er alleen gekeken worden naar de overige twaalf munten. De muntschat bestaat uit een enkele munt van Claudius II, Victorinus en Tetricus. De overige negen munten zijn imitatiemunten. De looptijd van deze schat is dus tussen 268 en 284 te plaatsen. De aanwezigheid van zowel Claudius II als Victorinus in deze schat toont opnieuw aan dat er geen voorselectie lijkt te zijn geweest op basis van

⁸⁵ A. de Hingh, 'Het Groene Woud in de Romeinse tijd (met excursies naar Empel en Hoogeloon)' in: *Zuidnederlandse Archeologische Notities* 233 (Amsterdam 2010), 15.

keizers. Beide keizers regeerden ongeveer in dezelfde jaren, Claudius van 268 tot 270 en Victorinus van 269-271. Ook waren de munten van beide Rijken in deze jaren ongeveer van dezelfde kwaliteit na de grote devaluaties van de Gallische Antoniniani na 268. De Antoniniani van beide rijken hadden in deze periode een gewicht rond de 2 gram en een zilverpercentage onder de 1 procent.⁸⁶

Twee andere interessante muntschatten zijn gevonden in Aardenburg. Deze vondsten zijn gedaan in 1962 en 1996. Aardenburg had in deze periode een castellum welke als een van de weinige aan de kust gelegen was.⁸⁷ Dit Castellum was van belang in deze periode omdat het de doorgang naar Groot-Brittannië kon beschermen.⁸⁸ Deze schatten zijn interessant omdat deze schatten niet alleen zilveren munten, maar ook bronzen munten bevatten. Brons geld verdween gedurende de derde eeuw uit de circulatie omdat de sterk devaluerende denarius, en later de Antoninianus, en de bijkomende inflatie geen ruimte overlieten voor kleinere denominaties. Bland stelt dat in het noordwesten van het Romeinse Rijk brons geld geslagen voor de derde eeuw circuleert tot ongeveer 260.⁸⁹ De aanwezigheid van bronzen geld in deze schatten bewijst echter het tegendeel voor het Nederlandse gedeelte van het Romeinse Rijk en lijkt meer aan te sluiten op de lezing van Abdy. Abdy stelt dat sestertii en lagere denominaties die geslagen waren voor 197 tot laat in de derde eeuw circuleerden in het noorden van het Romeinse Rijk.⁹⁰

⁸⁶ Drinkwater, *Gallic Empire*, 155.

⁸⁷ G. Besuijen, *Rodanum. A study of the Roman settlement at Aardenburg and its metal finds* (Leiden 2008), 45-49.

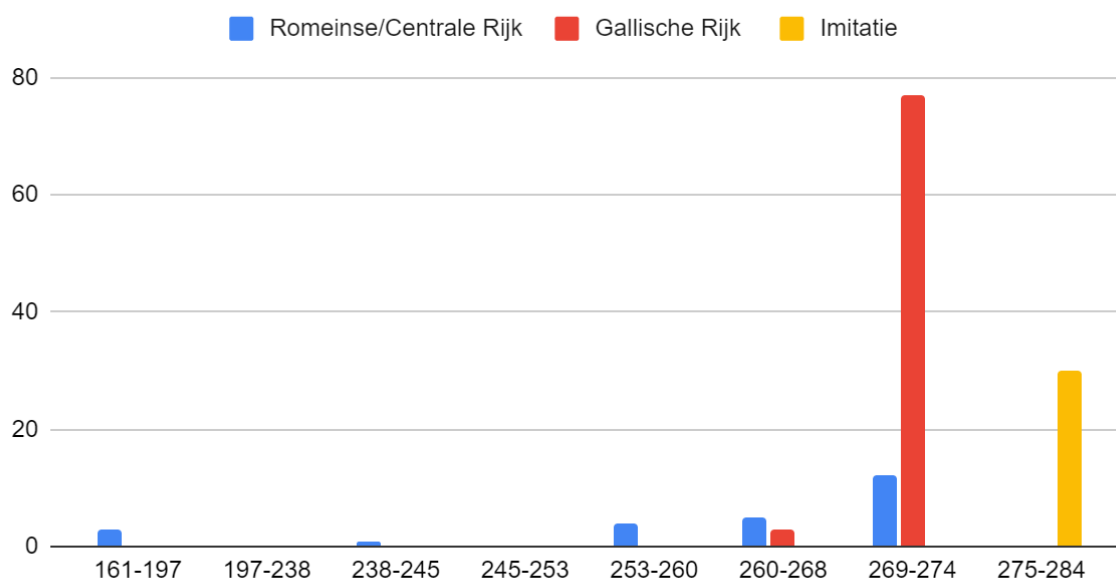
⁸⁸ A. Kropff en J.P.A. van der Vin, 'Coins and Continuity in the Dutch River Area at the End of the Third Century AD' in: *European Journal of Archaeology* (Vol 6. 2003), 5-105 aldaar 27.

⁸⁹ Bland, *From Gordian*, 255.

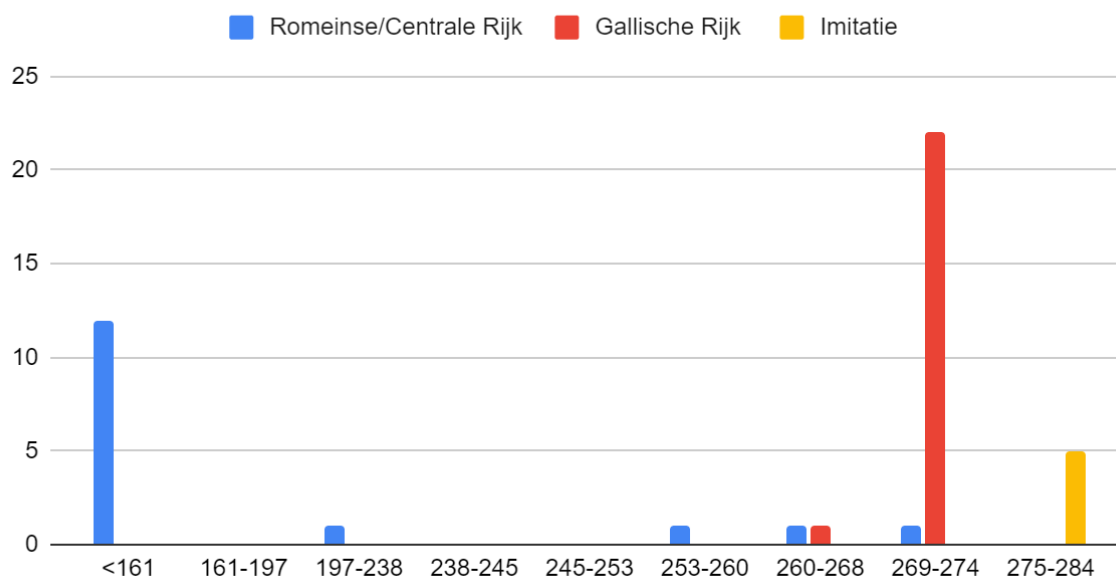
⁹⁰ R. Abdy, 'The Severans' in: W.E. Metcalf, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (Oxford 2012, 499-513 aldaar 504.

Figuur 26: Spreiding van munten in muntschatten Aardenburg 1962 en 1996

Spreiding Romeinse/Centrale Rijk, Gallische Rijk en Imitatie in muntschat Aardenburg 1962 TPQ 253-284

Spreiding Romeinse/Centrale Rijk, Gallische Rijk en Imitatie in muntschat Aardenburg 1996 TPQ 253-284

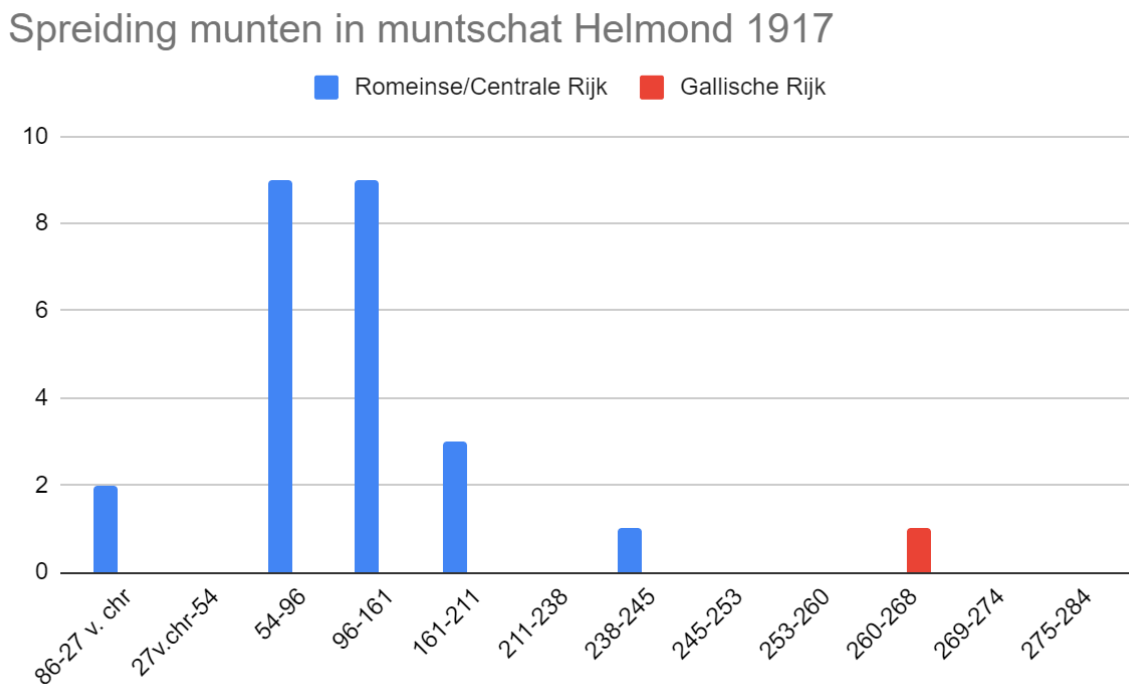

Kijkend naar beide muntschatten ontstaat eenzelfde beeld als in de rest van het onderzoek van een schaarste aan munten uit het begin tot midden van de derde eeuw, sterke stijging

tijdens het Gallische Rijk, gevolgd door een lichte continuïteit in de vorm van barbaarse imitaties. De grote uitschieter zijn de bronzen munten. Aardenburg 1962 bevat vijf bronzen munten waarvan er drie afkomstig zijn van de regeerperiode van Marcus Aurelius (161-180). Aardenburg 1996 bevat 14 bronzen munten waarvan er slechts twee uit de derde eeuw komen. De rest van de munten zijn afkomstig van Antoninus Pius (138-161), Hadrianus (117-138) en zelfs een enkele van Vespasianus (68-79). Zoals hierboven gesteld is de vondst van dit soort munten in laat derde eeuwse muntschat bijzonder en spreekt dit de huidige wetenschappelijke consensus tegen.

De volgende te bespreken muntschat is die van Helmond. Dit is opnieuw een merkwaardige schat die de huidige wetenschappelijke consensus tegenspreekt. Deze schat heeft een enorm lange looptijd van 85 voor Christus tot aan 268.

Figuur 27: Spreiding munten in muntschat Helmond 1917

Kijkend naar de bovenstaande grafiek wordt de spreiding van de munten in de muntschat weergegeven. Deze schat geeft een compleet ander patroon aan dan alle andere hiervoor bestudeerde muntschatten. Er is een enorme hoeveelheid aan munten uit de periode van voor de derde eeuw en er zijn slechts twee munten uit de derde eeuw. De muntschat bestaat alleen uit zilveren munten. De zilveren denarii uit deze schat zouden een enorm hoge waarde hebben ten tijde van het Gallische Rijk vanwege hun hogere zilverwaarde.⁹¹ De

⁹¹ Voor een overzicht van de devaluatie zie: S. Estiot, 'The Later Third Century' in: W.E. Metcalf, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (Oxford 2012), 541.

lange loop van de muntschat en het feit dat er slechts twee Antoniniani ten opzichte van drieëntwintig denarii in de schat zitten roept vragen op. Een muntschat met deze looptijd zou vele generaties lang doorgegeven moeten zijn en in de laatste generaties zou er niks meer toegevoegd moeten zijn. Dit is zeer onlogisch. Er zijn nog drie andere mogelijkheden. Allereerst zou het kunnen dat deze schat niet in zijn compleetheid gevonden is en dat er nog meer munten toebehorende aan de periode 253-274 in deze schat zouden horen te zitten. Dit zou echter gezien de aanwezigheid van twee Republikeinse denarii nog steeds zeer bijzonder zijn. Ten tweede zou het kunnen dat deze schat eigenlijk eindigt bij Septimius Severus en dat de Antoniniani van Gordianus III en Postumus later toegevoegd zijn. Het is bekend dat deze muntschat na de vondst jaren in handen is geweest van een antiquair voordat deze officieel opgenomen is als muntschat.⁹² Een derde idee is dat deze schat geen gesloten muntschat is, maar een opeenstapeling van munten. Echter is de spreiding hiervoor ook onlogisch. De muntvondsten tussen 86 voor Christus en 211 lijken te wijzen op een spaarschat die gedurende deze periode verzameld is. De sluitende munt van Septimius Severus komt uit 195 en de TPQ van deze schat zou dan liggen rond 200. Dit lijkt de meest logische uitleg. Echter kan niet helemaal uitgesloten worden dat deze schat wel gevonden is zoals beschreven, in welk geval deze muntschat veel kanttekeningen plaatst bij de huidige kennis van zilveren muntcirculatie in de derde eeuw.

De volgende muntschat is gevonden in Sint Anthonis in 2009. Deze muntschat bestaat uit acht bronzen munten. Drie van deze munten zijn afkomstig van Septimius Severus, Marcus Aurelius en Antoninus Pius. De overige vijf zijn dubbele sestertii van Postumus. De dubbele sestertius werd door Postumus in 261 geïntroduceerd, nadat Trajanus Decius dit munttype ook kortstondig geproduceerd had, als oplossing voor het tekort aan brongeld. Echter had de dubbele sestertii van Postumus in tegenstelling tot die van Trajanus Decius weinig intrinsieke verschillen met de normale variant.⁹³ Hierdoor was deze munt erg populair om te vervalsen, als je een normale sestertius had hoefde je immers alleen een stralenkrans op de voorzijde erbij te zetten om er een dubbele van te maken. Hiernaast werden deze munten ook compleet nageemaakt. Deze namaakmunten zijn te herkennen aan hun lichtere gewicht dan de officiële sestertii. Een van de plekken waar dit gebeurde is het zogenoemde 'atelier II'. In 2011 heeft Pilon na onderzoek gesteld dat dit atelier moest hebben bestaan in Châteaubleau in Frankrijk.⁹⁴ De gevonden dubbele sestertii

⁹² J.S. Boersma, 'De Romeinse muntvondsten in de provincie Noord-Brabant' in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 50* (Amsterdam 1963), 8.

⁹³ Mairat, *Galic Empire*, 214.

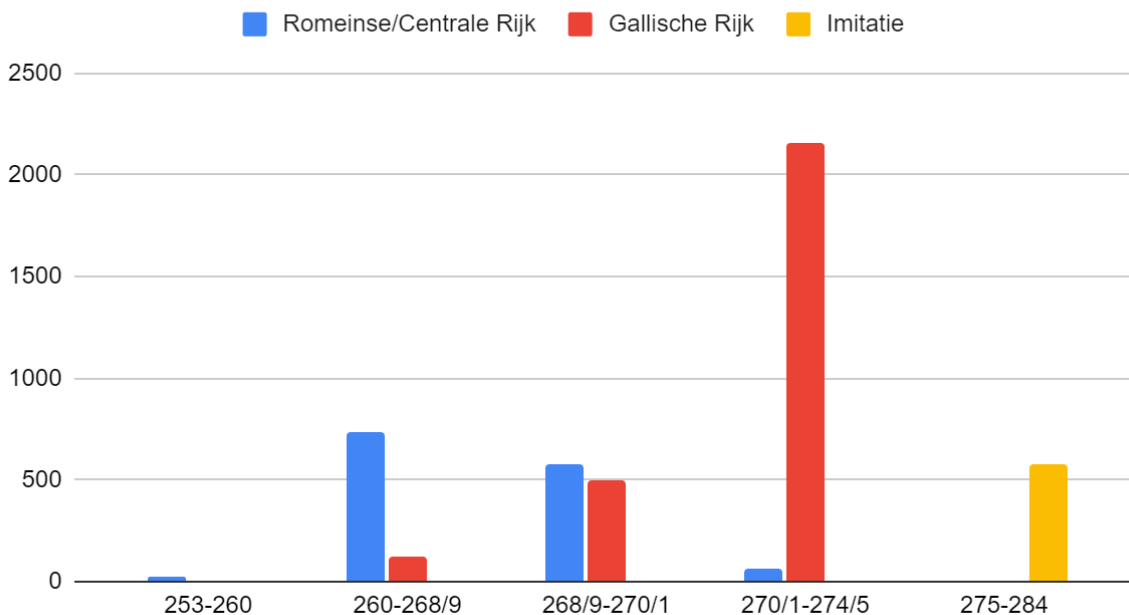
⁹⁴ F. Pilon, 'Could the Unofficial Mint called 'Atelier II' be identified with the Officinae of Châteaubleau (France)?', in N. Holmes (ed.), *Proceedings of the 280 XIVth International Numismatic Congress, Glasgow 2009* (Glasgow, 2011), 906-910.

in de muntschat van Sint Anthonis behoren eveneens tot deze categorie. De sestertii in deze schatvondst zijn namelijk een stuk lichter dan de officiële.⁹⁵

De laatste nog te bespreken muntschat is die van Vught 1962. Deze muntschat bestaande uit 4778 Antoniniani is een enorme bron van informatie. Deze muntschat werd gevonden nadat in 1962 er werkzaamheden opgestart werden voor het verbreden van de Essche Stroom.⁹⁶ De muntschat bestaat uit Antoniniani van Valerianus en Gallienus tot aan Tetricus I. Gezien de vondst van vier aurei in dezelfde regio met eenzelfde TPQ en de enorme waarde van deze bijna 5000 antoniniani kunnen deze vondsten bijna niet los van elkaar gezien worden. Deze schat zou goed van dezelfde rijke familie geweest zijn.

Figuur 28: Spreiding munten in muntschat Vught 1962

Spreiding munten in muntschat Vught 1962

In het figuur hierboven staat de verdeling van munten in de muntschat. De reden voor de halve jaartallen in de grafiek is vanwege de aanwezigheid van meerdere kortstondige usurpatoren en opvolgers van zowel Postumus en Gallienus in deze muntschat. De Romeinse/Centrale grafiek volgt de jaren 253-260, 260-268, 268-270 en 270-275. De jaren voor de Gallische keizers zijn 260-269, 269-271 en 271-274.

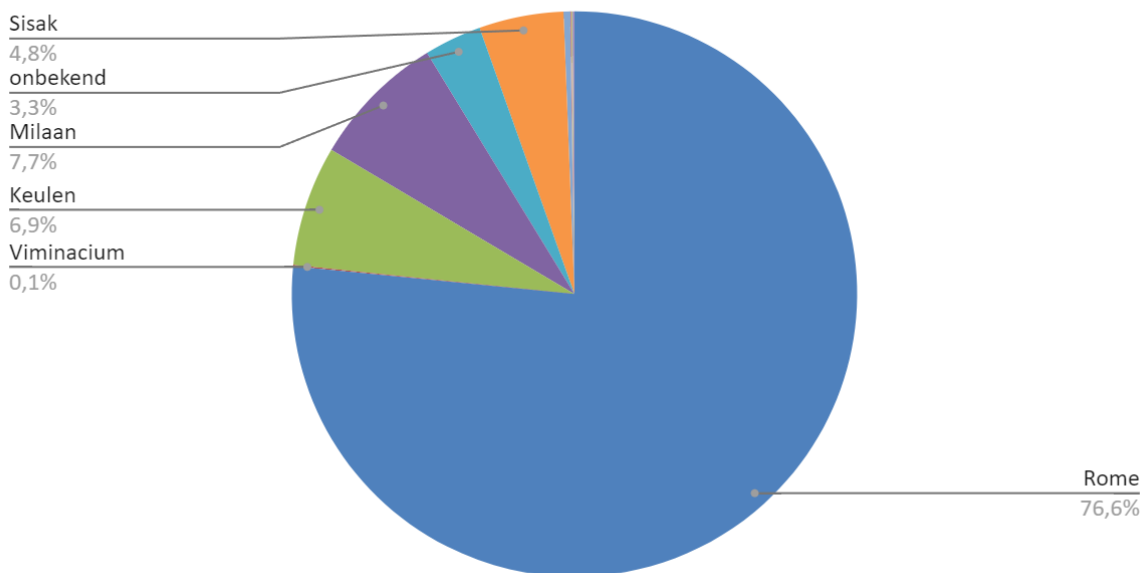
⁹⁵ T. de Groot, J.W. de Kort (e.a.), *Onderzoek naar de context van een laat-Romeinse muntschat in Sint Anthonis (Noord-Brabant)* (Amersfoort 2012), 38.

⁹⁶ H.J. Kanters, 'De Romeinse Muntschat van Vught (Valerianus-Aurelianus) in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 52/53 (Amsterdam 1965/1966), 72-126 aldaar 73.

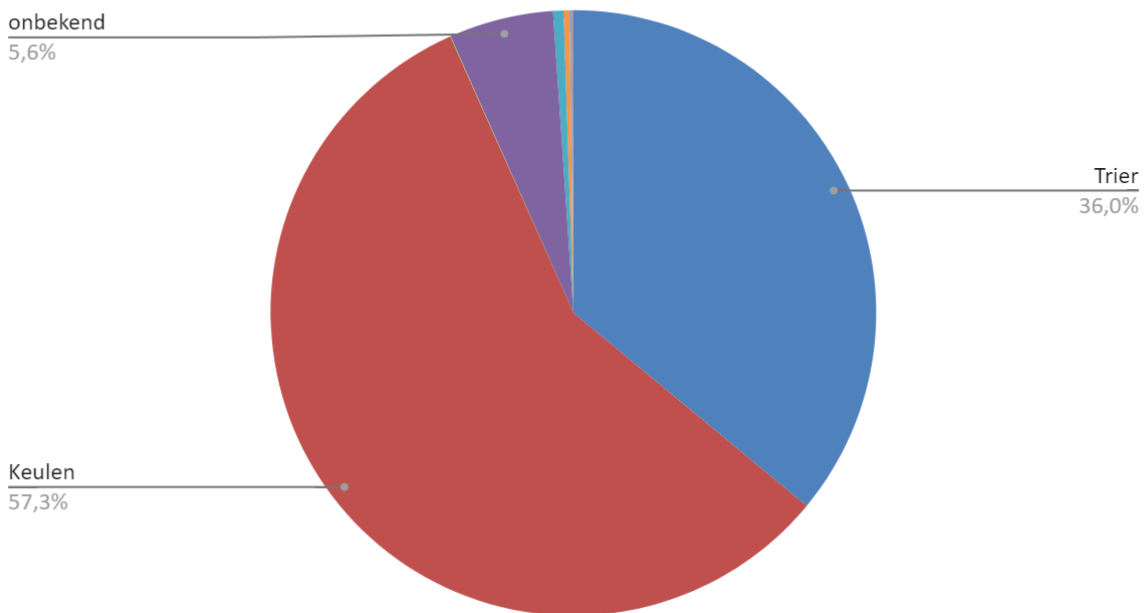
Kijkend naar de grafiek ontstaat eenzelfde beeld als in de rest van het onderzoek. Er vindt een stijging van muntcirculatie plaats ten tijde van het Gallische Rijk met een lichte continuïteit in barbaarse imitaties na de val van dit Rijk. Het TPQ na 268 van Gallische munten en de aanwezigheid van Gallieni uit zijn alleenheerschappij komt overeen met de rest van het onderzoek en de theorie van Mairat. In deze muntschat zitten 68 Aureliani, wat ook overeenkomt met de eerdere resultaten uit dit onderzoek. 68 munten uit een totaal van 4778 is een percentage van 1 procent.

Figuur 29: Spreiding muntplaatsen voor Romeinse/Centrale en Gallische munten in muntschatten in het hinterland

Muntplaats Romeinse/Centrale munten in muntschatten in het hinterland

Muntplaats Gallische munten in muntschatten in het hinterland

Vergelijking Muntschatten in het hinterland

Kijkend naar de spreiding van muntplaatsen van beide rijken ontstaat een redelijk vergelijkbaar beeld als in barbaricum. Er is bij het Romeinse/Centrale Rijk een groot aandeel voor Rome dat aangevuld wordt met de andere munten. Kijkend naar het Gallische Rijk is opnieuw de muntplaats in Keulen dominant. Echter is in dit gebied Trier en niet Lugdunum dominant wat betreft de tweede productieplaats.

Losse muntvondsten in het hinterland

Er zijn in de regio van het hinterland 343 losse vondsten bekend in de database van NUMIS/PAN. Kijkend naar de losse muntvondsten in het hinterland kan er als eerst gekeken worden naar de spreiding van de vondsten.

Figuur 30: Spreiding van losse muntvondsten in het hinterland geslagen 253-284

Op figuur 30 is opnieuw eenzelfde beeld als in de vorige twee hoofdstukken. De Centrale munten zijn redelijk gelijk verspreid. De Gallische munten komen op iets meer plekken voor, maar de algemene circulatie lijkt gelijk. De imitatiemunten lijken net als in de andere twee onderzochte gebieden een lokaler karakter te hebben. In dit geval is dit in Zaltbommel en Maastricht. In deze twee gebieden worden 71 procent van de imitatiemunten gevonden.⁹⁷ In Zaltbommel zijn 30 imitatiemunten gevonden tegenover 80 Centrale en Gallische munten.

⁹⁷ 30 in Zaltbommel en 16 in Maastricht op een totaal van 65.

Dit komt erop neer dat het totale aandeel van de imitatiemunten in dit gebied ongeveer 27 procent was. De nabijheid van Zaltbommel en Buren, circa 20 kilometer, doet vermoeden dat de barbaarse imitaties in dit gebied komen van het muntatelier in die regio.⁹⁸ De hoge aanwezigheid van imitaties in Maastricht is interessant. De imitaties in Maastricht zijn ongeveer 37 procent van alle muntvondsten geslagen tussen 253 en 284.

Kijkend naar de munten van de Romeinse keizers vanaf Aurelianus ontstaat een ander beeld dan in de andere regio's. In het hinterland zijn 29 munten van deze keizers gevonden, wat neerkomt op een percentage van 8 procent, dit is een stuk hoger dan in andere regio's. Waar in de muntschatten deze munten dus weinig voorkomen in het hinterland is dit bij losse vondsten wel het geval.

Tot slot valt ook op dat er bij de losse vondsten een groot deel gedaan is in de provincie van Limburg terwijl bij de muntschatten deze provincie juist wegblijft. Dit hoeft niet per se iets te betekenen. Dit kan ook een duiding zijn dat onze data van muntschatten op sommige plekken tekortschiet en toont het nut van het gebruik van losse muntvondsten als ondersteunend bronmateriaal.

Conclusie

Het hinterland als regio toont een aantal overeenkomsten met de andere twee onderzochte regio's, en specifiek met het barbaricum. Zo is er ook in deze omgeving weinig vondstmateriaal uit de vroege tweede eeuw en neemt muntcirculatie toe gedurende het Gallische Rijk, iets wat in alle drie de gebieden waargenomen wordt. In deze regio is ook veel vondstmateriaal van voor de derde eeuw gevonden in muntschatten. De totale hoeveelheid vondstmateriaal in dit gebied is de grootste van het hele gebied, maar wordt zwaar aangestuurd door de ene schatvondst van Vught 1962. Deze schatvondst samen met de gevonden aurei in de omgeving tonen wel aan dat het hinterland niet moet worden gezien als een achtergesteld plattelandsgebied. Dit gebied werd ook bewoond door leden van de lokale elite die een rijkdom hadden die niet te vinden was in het limesgebied noch in barbaricum.

⁹⁸ Voor meer info lees hoofdstuk 2 Limes.

Conclusie

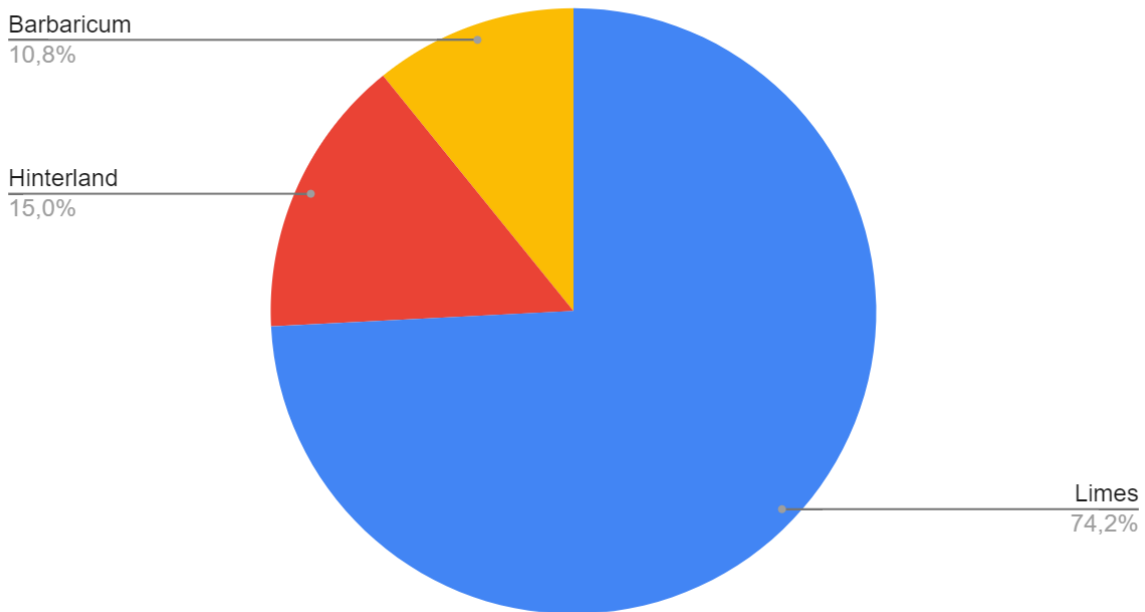
Er is in dit onderzoek gekeken naar losse muntvondsten geslagen tussen 253 en 284 en muntschatten met een TPQ tussen 253 en 284 in Nederland. Dit onderzoek is gedaan om een beter begrip te krijgen van de muntcirculatie in dit gebied in deze periode, maar ook om überhaupt een goed overzicht te krijgen van de verhouding van de Centrale en Gallische munten. De aanwezigheid van imitatiemunten op een hoger niveau dan in de periode voor 260 toont aan dat de geldeconomie niet ophield in 275, maar doorging tot aan tenminste het einde van dit onderzoek in 284. Alhoewel in sommige gebieden, zoals het limesgebied tussen Leiden en Utrecht, wel een duidelijke achteruitgang te zien is.

Kijkend naar alle drie de regio's lijkt het idee dat de munten van beide rijken vooral op intrinsieke waarde gewogen werden en niet op politieke voorkeur te kloppen. Er zijn enige 'legitimacy hoards' te vinden, maar die zijn meer de uitzondering dan de regel. Het merendeel van de muntschatten bevat munten van zowel het Gallische als het Romeinse Rijk. Mairat's theorie dat munten van Gallienus munten uit zijn alleenheerschappij niet voorkomen in muntschatten met Postumus als TPQ, maar wel in latere schatten blijkt ook in dit onderzoek te extrapoleren. Een ander fenomeen wat noemenswaardig is, is dat de imitatiemunten weg lijken te blijven uit grote Romeinse steden als Voorburg en Nijmegen. Deze munten lijken meer te circuleren in lokale gebieden ondanks hun aanzienlijke aandeel in de totale circulatie. De totale vondst hoeveelheid van munten in de regio Nijmegen lijkt de stad inderdaad rond 275 verlaten te worden. Echter is het belangrijk om bij eventuele nieuwe bouwwerkzaamheden in de stad goed te kijken of dit meer materiaal oplevert.

Er is in dit onderzoek ook besloten om Nederland in te delen in drie regio's om zo te kijken of er verschillen optreden hierin. Dit blijkt inderdaad zo te zijn. Het verdwijnen van brongeld lijkt vooral het geval in het limesgebied. In barbaricum en het hinterland komt brongeld in zekere mate voor, alhoewel in vele mate lagere hoeveelheden dan de Antoniniani. Er is dus geen sprake van een totale verdwijning van muntgeld in Nederland na 260. Ten tweede komen de imitatiemunten verreweg het meest voor in het limesgebied.

Figuur 31: Spreiding van losse muntvondsten van imitatiemunten.

Spreiding imitatiemunten in Nederland

De grote hoeveelheid imitatiemunten in het limesgebied is vooral toe te wijzen aan de Betuwe waar een groot aandeel van deze munten zeer waarschijnlijk geproduceerd werd.

Dit onderzoek geeft een genuanceerder inzicht in de muntcirculatie in Nederland tussen 253 en 284 en is een van de eerste onderzoeken die circulatie van het Gallische en het Centale Rijk vergelijkt in plaats van een van beide bespreekt. Het feit dat in dit gebied het geld van beide landen vrij door elkaar lijkt te stromen toont aan dat deze twee staten wellicht als meer verbonden moeten worden gezien. Verder is er een duidelijk verschil tussen het limesgebied en de andere twee gebieden.

Bibliografie

Abdy R., 'The Severans' in: W.E. Metcalf, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (Oxford 2012), 499-513.

Besuijen G., *Rodanum. A study of the Roman settlement at Aardenburg and its metal finds* (Leiden 2008).

Bland R., 'From Gordian III to the Gallic Empire (238-274)' in: W.E. Metcalf, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (Oxford 2012), 514-538.

Blois L. de, *De Politiek van Keizer Gallienus* (Amsterdam 1974).

Drinkwater J.F., *The Gallic empire : separatism and continuity in the North-Western provinces of the Roman empire A.D. 260-274* (Stuttgart 1987).

Boersma J.S., 'De Romeinse muntvondsten in de provincie Noord-Brabant' in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 50* (Amsterdam 1963).

Boersma J.S., 'Een Romeinse gouden ring uit Zwolle' in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 51* (Amsterdam 1964).

Brown A., 'Barbarous radiates' in: *Portable Antiquities Scheme* (September 2020).

Buijtendorp T.M., *Forum Hadriani. De vergeten stad van Hadrianus: Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het 'Nederlands Pompeji'* (Amsterdam 2010).

Cheesman C., 'The Radiate Hoards' in: R. Bland en J. Orna-Ornstein (ed.), *Coin Hoards From Roman Britain Volume X* (Londen 1997), 171-180.

Claes L., 'Coins with power? Imperial and local messages on the coinage of the usurpers of the second half of the third century (AD 253 - 285)' in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* (2015 vol. 102) 15-60.

Diederik F., 'Schagen: Witte Paal III', in: *Archeologische kroniek van Holland over 1993*, 386-388.

Estiot S., 'The Later Third Century' in: W.E. Metcalf, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (Oxford 2012), 538-600.

Găzdac C., 'Coin hoards from Roman Dacia' in: J. Mairat (ed.) et al., *Coin Hoards and Hoarding in the Roman World* (Oxford 2022), 130-196

Göbl R., *Die Münzprägung Der KaiservValerianus I/Gallienus/Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus / Quietus (260/262)* (Wenen 2010).

Groot T. de, Kort J.W. de (e.a.), *Onderzoek naar de context van een laat-Romeinse muntschat in Sint Anthonis (Noord-Brabant)* (Amersfoort 2012).

Heeren S., 'The theory of 'Limesfall' and the material culture of the late 3rd century' in: *Germania 94* (2016), 185-209.

Hekster O., *Rome and its empire AD 193-284* (Edinburgh 2008).

Howgego C., 'Coin circulation and the integration of the roman economy' in: *Journal of Roman Archaeology* (vol.7 1994), 5-21.

Hingh A., 'Het Groene Woud in de Romeinse tijd (met excursies naar Empel en Hoogeloon)' in: *Zuid-Nederlandse Archeologische notities* 233 (Amsterdam 2010).

Historia Augusta, *Two Gallieni*.

Historia Augusta, *Thirty Pretenders*.

Kanters H.J., 'De Romeinse Muntschat van Vught (Valerianus-Aurelianus) in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 52/53 (Amsterdam 1965/1966), 72-126.

Koning J. de, *Terug naar Dorregeest... Uitgeest-Dorregeest, offerplaats, nederzetting en kerk. Bewoning en grafritueel vanaf de late ijzertijd tot de late middeleeuwen* (Zaandijk 2016).

Kropff A. en Vin J.P.A. van der, 'Coins and Continuity in the Dutch River Area at the End of the Third Century AD' in: *European Journal of Archaeology* (Vol 6. 2003), 5-105.

Leije J. van der, *Archeologische prospectie met ingreep in de bodem te Jabekke, Legeweg, Varsenare-Noord* (Archolrap. 367 2017).

Lendering J. & Bosman A., *Edge of Empire Rome's Frontier on the Lower Rhine* (Rotterdam 2012).

Mairat J., *The Coinage of the Gallic Empire* (Trinity 2014).

Mairat J., 'Coin Hoards of the Gallic Empire' in: Jerome Mairat, Andrew Wilson, and Chris Howgego (eds), *Coin Hoards and Hoarding in the Roman World* (Oxford, 2022) 89-110.

Noreña C.F., 'The Communication of the Emperor's Virtues' in: *The Journal of Roman Studies* (Vol. 91 2001) 146-168.

Pilon F., 'Could the Unofficial Mint called 'Atelier II' be identified with the Officinae of Châteaubleau (France)?', in N. Holmes (ed.), *Proceedings of the 280 XIVth International Numismatic Congress, Glasgow 2009* (Glasgow, 2011), 906-910.

Potter D.S., *The Roman Empire at Bay, AD 180-395* (Routledge 2004).

Thijssen J.R., 'De ontwikkeling van Ulpia Noviamagus Batavorum. Een overzicht van het gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen-west sedert 1989. in: 'Romeinendag 3e editie 1997', 37-40.

Vin J. van der,, 'Roman coins in the Dutch province of Friesland' in: C.E. King, D.G. Wigg (eds.), *Coin Finds and Coin use in the Roman World* (Berlin 1996), 357-371.

Watson A., *Aurelian and the Third Century* (Routledge 1999).

Wilkes J., 'Provinces and Frontiers' in: A. Bowman (eds.), *Cambridge Ancient History volume 12* (Cambridge 2005), 212-268.

Woytek B.E., 'The Denarius Coinage of the Roman Republic' in: W.E. Metcalf (ed.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage* (Oxford 2012), 315-334

Zadoks-Josephus Jitta A.N., 'Laat Romeinse goudstukken' in: *Jaarboek van Munt- en Penningkunde* (vol.42 1955), 91-104.

Zeiler J.T., *De Faunaresten van Schagen Witte Paal III (1e-3e eeuw n. Chr.) Tussentijdse rapportage van het archeozoölogisch onderzoek* (Groningen 1996), 7.